

ISSN 2663-9009 (Print)

ISSN 2663-9017 (Online)

**МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СЛУЖБИ**

Crossref

НАУКОВИЙ ВІСНИК СІВЕРЩИНИ.

**СЕРІЯ: ОСВІТА. СОЦІАЛЬНІ
ТА ПОВЕДІНКОВІ НАУКИ**

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 1 (4)

Чернігів 2020

УДК (051)[378+33+159.9]

НЗ4

DOI 10.32755/sjeducation.2020.01

Рекомендовано до друку вченою радою Академії Державної пенітенціарної служби (протокол № 9 від 02 липня 2020 р.).

НЗ4 **Науковий вісник Сіверщини. Серія: Освіта. Соціальні та поведінкові науки: науковий журнал / Академія Державної пенітенціарної служби. Чернівці: Академія ДПіС, 2020. № 1 (4). 162 с.**

У цьому випуску журналу «Науковий вісник Сіверщини. Серія: Освіта. Соціальні та поведінкові науки» вміщено статті, присвячені актуальним питанням освітньої діяльності, формуванню іншомовної та комунікативної компетентностей у студентської молоді, застосуванню інтерактивних технологій в умовах дистанційного навчання; проблемам забезпечення економічної безпеки України; розгляду актуальних проблем соціально-психологічного характеру формування особистості, психологічного середовища організацій тощо.

Видання буде корисним для науковців, викладачів, аспірантів, магістрантів та студентів закладів вищої освіти.

УДК (051)[378+33+159.9]

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Тогочинський О. М., доктор педагогічних наук, професор; заслужений працівник освіти України.

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Гончаренко О. Г., доктор економічних наук, професор;

Разумейко Н. С., кандидат педагогічних наук, доцент.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Кравчук Г. В., доктор економічних наук, професор; **Гаркуша С. В.**, доктор педагогічних наук, професор; **Пліско В. І.**, доктор педагогічних наук, професор; **Бевз Г. М.**, доктор психологічних наук; **Чебоненко С. О.**, кандидат педагогічних наук, доцент; **Аніщенко В. О.**, кандидат технічних наук, доцент; **Шлімакова І. І.**, кандидат психологічних наук, доцент; **Сіренко К. Ю.**, кандидат економічних наук; **Вайнос Смальскис**, доктор наук, професор; Інститут державного управління (Литовська Республіка); **Чу В. Нгуєн**, доктор наук, Університет Хьюстон Даунтаун, Коледж Бізнесу (Сполучені Штати Америки); **Маурісіо Гаріта Гутьєррес**, доктор наук, Університет Франциско Маррокін (Гватемала); **Рупам Мажумдер**, доцент кафедри менеджменту, Салезіанський коледж, філія Північно-Бенгальського університету (Індія); **Чуреа Марія**, доктор наук, Університет Петрошани (Румунія); **Четин Бекташ**, доктор наук, професор; Університет Газіосманпаша (Турція); **Олександра Кузьор**, хабілітований доктор гуманітарних наук, факультет організації та управління, Сілезький технічний університет (Забже, Польща); **Майкл Е. Нільсен**, доктор наук, професор, завідувач кафедри психології, Університет штату Джорджія (США).

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР: Аніщенко В. О., кандидат технічних наук, доцент.

ISSN 2663-9009 (Print)

ISSN 2663-9017 (Online)

**MINISTRY OF JUSTICE OF UKRAINE
ACADEMY OF THE STATE PENITENTIARY SERVICE**

**SCIENTIFIC HERALD
OF SIVERSHCHYNA.**

**SERIES: EDUCATION. SOCIAL
AND BEHAVIOURAL SCIENCES**

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 1 (4)

Chernihiv 2020

UDC (051)[378+33+159.9]

DOI 10.32755/sjeducation.2020.01

Recommended for printing by Academic Council of Academy of the State Penitentiary Service (Protocol № 9 on July 02, 2020).

Scientific Herald of Sivershchyna. Series: Education. Social and Behavioural Sciences: a Scientific Journal / Academy of the State Penitentiary Service. Chernihiv: Academy of the SPS, 2020. № 1 (4). 162 p.

The issue of the journal “Scientific Herald of Sivershchyna. Series: Education. Social and Behavioural Sciences” contains articles on topical issues of educational activities, the formation of foreign language and communicative competencies in student youth, the use of interactive technologies in distance learning; problems of ensuring economic security of Ukraine; consideration of topical problems of socio-psychological nature of personality formation, psychological environment of organizations, etc.

This issue will be useful for scientists, teachers, PhD students, undergraduates and students of higher educational institutions.

UDC (051)[378+33+159.9]

EDITOR-IN-CHIEF:

Togochynskyi O. M., Doctor of Sciences (Pedagogy), Professor; Honored Worker of Education of Ukraine.

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:

Honcharenko O.G., Doctor of Sciences (Economics), Professor;

Razumeiko N.S., Ph.D. in Pedagogy, Associate Professor.

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

Kravchuk H. V., Doctor of Sciences (Economics), Professor; **Harkusha S. V.**, Doctor of Sciences (Pedagogy), Professor; **Plisko V. I.**, Doctor of Sciences (Pedagogy), Professor; **Chebonenko S. O.**, Ph.D. in Pedagogy, Associate Professor; **Anishchenko V. O.**, Ph.D. in Engineering, Associate Professor; **Shlimakova I. I.**, Ph.D. in Psychology, Associate Professor; **Sirenko K. Yu.**, Ph.D. in Economics; **Bevz H. M.**, Doctor of Sciences (Psychology); **Vainius Smalskys**, Doctor of Sciences, Associate Professor Mykolas Romeris University-Institute of Public Administration (Lithuania); **Nguyen Chu V.**, Ph.D in Davies College of Business, University of Houston-Downtown (USA); **Mauricio Garita Gutierrez**, Doctor of Sciences, Universidad Francisco Marroquin (Guatemala); **Rupam Majumder**, Assistant Professor in BBA department in Salesian college (West Bengal India); **Ciurea Maria**, Doctor of Sciences, University of Petrosani (Romania); **Cetin Bektas**, Doctor of Sciences, Professor; Tokat Gaziosmanpasa (Turkey); **Aleksandra Kuzior**, Ph. D., Doctor of Sciences of Humanities, Associate Professor, Faculty of Organization and Management, Silesion University of Technology (Zabrze, Poland); **Michael E. Nielsen**, Ph. D., Doctor of Sciences (Psychology), Professor, Chair of Psychology Department, Georgia Southern University (USA).

RESPONSIBLE SECRETARY: Anishchenko V. O., Ph.D. in Engineering, Associate Professor.

ЗМІСТ

Борець Ю. В. Сучасні підходи до проблеми формування екологічної свідомості	7
Волеваха І. Б., Кухар Т. В. Управлінська діяльність як психологічний чинник конкурентоздатності організації.....	16
Гетта В. Г., Єрмак С. М. Формування активної життєвої позиції у студентської молоді.....	30
Гончаренко О. Г. Загрози економічній безпеці України та їх вияв у національній економіці	39
Конотон О. С. Цільовий рівень іншомовної практичної підготовки майбутніх учителів початкової школи.....	52
Любич О. А. Реформа управління наддніпрянським козацтвом у першій половині ХІХ століття	65
Набок А. І. Образ-схеминість як спосіб концептуалізації медійної дійсності: мовне представлення подій.....	75
Паламарчук В. М., Педорич А. В. Насильство в сім'ї як соціально-педагогічна проблема	85
Разумейко Н. С., Ткаченко О. Г., Дем'яненко Ю. Вікові та статеві особливості вияву агресії в поведінці сучасних підлітків	95
Сіренко К. Ю. Проблеми та перспективи розвитку медицини в сільській місцевості (на прикладі Чернігівського регіону)	106
Третяк О. С., Чебоненко С. О. Застосування інтерактивних технологій в умовах дистанційного навчання для формування комунікативної компетентності майбутніх фахівців у галузі знань 08 «Право»	116
Щербата В. Г. Фактори створення психологічно безпечного простору відомчих закладів вищої освіти	127
Popruzhna A. V. Memory perpetuating in gravestone portraits as attribute of the cossack elite's funeral culture of the second half of the 17th-18th centuries.....	137
Shportiuk O., Shmelova R. Organization of special training of probation personnel for work with juveniles as an implementation element of juvenile justice in Ukraine.....	153

CONTENT

Borets Yu. Modern approaches to the problem of formation of ecological consciousness	7
Volevakh I., Kukhar T. Management activities as a psychological factor of competitiveness of organization	16
Hetta V., Yermak S. Student youth's active life position forming	30
Honcharenko O. Threats to the economic security of Ukraine and their effect on the national economy	39
Konotop O. Target level of foreign language practical training of future primary school teachers	52
Lyubych O. Reform of management of the dneiper cossacks in the first half of the XIX century	65
Nabok A. Image-schemas as a means of conceptualising media reality: verbal representation of events	75
Palamarchuk V., Pedorych A. Family violence as a social and pedagogical problem	85
Razumeiko N., Tkachenko O., Demianenko Yu. Age and sexual features of aggression in adolescents' behavior nowadays	95
Sirenko K. Problems and prospects of development medicine in rural Areas (on the example of the Chernigiv region)	106
Tretiak O., Chebonenko S. Interactive technologies applying in conditions of distance learning for forming future specialists' communicative competence in the field of knowledge 08 «Law»	116
Shcherbata V. The factors of creation of psychologically safe space of departmental institutions of higher education	127
Popruzhna A. Memory perpetuating in gravestone portraits as attribute of the cossack elite's funeral culture of the second half of the 17th-18th centuries	137
Shportiuk O., Shmelova R. Organization of special training of probation personnel for work with juveniles as an implementation element of juvenile justice in Ukraine	153

УДК 159.99

DOI 10.32755/sjeducation.2020.01.007

Борець Ю. В.,

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології,
Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна
ORCID: 0000-0002-7501-8606

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Висвітлені в статті питання присвячені проблемі формування екологічної свідомості, адже сучасний період розвитку людського суспільства характеризується бурхливим науково-технічним прогресом, а це означає, що зростають і масштаби втручання суспільства в природні процеси. У контексті вивчення проблеми особлива увага сконцентрована на екологічне виховання, відносини в системі «суспільство-природа», запобігання глобальній екологічній катастрофі, вирішення екологічної кризи.

***Ключові слова:** свідомість, екологічна свідомість, антропоцентрична екологічна свідомість, екоцентричний тип екологічної свідомості, експліцитність, імпліцитність, суб'єктна установка.*

Постановка проблеми. Проблема екологічної свідомості завжди вважалася важливою і практично значущою в психології. Нині інтерес до неї посилюється. Обумовлено це низкою обставин практичного і теоретичного характеру. По-перше, інтерес до виявлення сутності екологічної свідомості, визначення тенденцій його розвитку зріс у зв'язку – з розумінням того, що вирішення глобальної екологічної проблеми, яка існує в сучасному світі, неможливо без якісної зміни екологічної свідомості людей. По-друге, світова спільнота, окрема людина все частіше вказують на наявність своєї стурбованості, підвищеної тривожності за екологічний стан світу в цілому, регіону проживання зокрема. Вони потребують чітких концепцій, що пояснюють їм взаємини суспільства і природи як сьогодні, так і в найближчому майбутньому. По-третє, освітні та виховні установи потребують методології організації та проведення екологічної освіти і виховання населення. В ній повинні бути описані всі об'єктивні і суб'єктивні основи організації такої освіти та виховання, міститися конкретні рекомендації їх реалізації. По-четверте, в сучасній екологічній психології проблема екологічної свідомості розроблена недостатньою мірою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виокремлення не виділених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття. В дослідженнях С. Д. Дерябо, О. В. Рудоміно-Дусятської, В. О. Скребця, Ю. М. Швалба, В. А. Ясвіна у сфері екологічної психології розглядаються проблеми еволюції людської свідомості, її сутності, властивостей, виявів та психологічної діагностики. Серед інших літературних джерел одним з найбільш цінних та актуальних для нашого дослідження є книга відомого російського екопсихолога В. А. Ясвіна «Історія і психологія формування екологічної культури». Вона присвячена деяким аспектам екопсихології та формуванню екологічної культури. Збагнути негативні наслідки втручання в природні явища і процеси та відчуті їх у площині особистісно-значущих цінностей дає можливість монографія вітчизняного науковця В. О. Скребця «Екологічна психологія в умовах екологічної катастрофи», де досліджуються теоретичні, методологічні та практичні аспекти екологічної психології на прикладі адаптації потерпілого від аварії на ЧАЕС [1, с. 29–34].

Формулювання цілей статті. Метою цього дослідження є теоретичне обґрунтування проблеми екологічної свідомості як розуміння цілісного співіснування з екосистемою.

Згідно з поставленою метою було визначено основні **завдання**:

1. Здійснити теоретичний аналіз феномена екологічної свідомості, структури, видів та форм її вияву.
2. Вивчити основні проблеми екологічного виховання, відносин у системі «суспільство-природа».

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Дослідження суспільної думки вказують на зростання стурбованості проблемами навколишнього середовища. Разом з тим у публікаціях зазначається відсутність у людини екологічно орієнтованих форм поведінки і навіть, навпаки, прагнення до активного нищення природного середовища [2, с. 128–135].

Усвідомлення людством перспектив свого розвитку за умов збереження сучасних форм природокористування стимулює розробку інших моделей взаємодії цивілізації з навколишнім середовищем. На сторінках академічних видань формулюються не

тільки проєкологічні цінності, які виступають як альтернатива цінностям технологічної цивілізації, а перш за все, як умова збереження людства в цілому. Але проблема в тому, що запровадження нової системи цінностей у структурі суспільної свідомості відбувається повільно.

Матеріалізація проєкологічної орієнтації можлива лише за умови готовності переважної більшості населення наслідувати інші парадигми суспільного розвитку. Крім того, в основі проголошення необхідності природоохоронних заходів можуть лежати різні ціннісні орієнтації. З одного боку – природне середовище як ресурс для розвитку промисловості та економіки виступає як вторинне щодо соціокультурного розвитку суспільства. В такому випадку охорона природи є аналогічною раціональному природокористуванню і необхідна, оскільки забезпечує розвиток людського суспільства. З іншого боку, можливе розуміння природного середовища незалежно від його включення в соціокультурну реальність. У цьому випадку термін «охорона навколишнього середовища» набуває значення самоцінності.

Тому центральними завданнями екологічної психології є вивчення екологічної свідомості людини, її ставлення до навколишнього середовища, мотивів проєкологічної поведінки.

Дослідження у сфері екологічної психології Ф. Зімбардо, М. Ляйпе, С. Д. Дерябо, В. А. Ясвіна, О. В. Рудоміно-Дусятської показують, що ставлення до природного середовища неоднозначні. У зв'язку з цим виникає необхідність цілеспрямованого виховного і навчального впливу на структури масової свідомості з метою формування як екологічних цінностей, так і відповідних форм поведінки. Разом з тим проблема екологічного навчання несе в собі суперечності. Виконання соціальної ролі може не відповідати цінностям людини. Можна бути справжнім «другом природи» в душі, але, підкоряючись логіці виробничого процесу, наносити екологічні збитки.

Засвоєння соціальних ролей, які мають включати індивіда у виробничий процес, є фактором відтворення раціоналістичних екологічних цінностей.

Структура екологічної свідомості в людей з гуманітарною і технічною освітою має певні відмінності. У досліджуваних з

гуманітарною освітою сприйняття природи розташовується по осі «безпосередня взаємодія з природним середовищем – сприйняття природи як елемента екосистеми». В осіб з технічною освітою образи природи опосередковуються більш значною мірою. Вона сприймається або через матеріально-побутові форми життєдіяльності людини, або через взаємодію зі світом мистецтва [3, с. 213–227].

Леонтьєв О. М. у своїй праці «Образ світу» досліджує процес сприйняття людиною навколишнього світу. Основна ідея вченого зводиться до того, що проблема сприйняття в психології повинна ставитися як проблема побудови у свідомості індивіда багатомірного образу світу, образу реальності. Психологія образу (сприйняття) – це конкретно – наукове знання про те, як у процесі своєї діяльності люди будують образ світу – світу, в якому вони живуть, діють, який вони самі переробляють і частково створюють; це знання також про те, як функціонує образ світу, опосередковує їхню діяльність в об'єктивно реальному світі [4, с. 81–91].

Незважаючи на те, що психологія і психофізіологія сприйняття характеризується найчисленнішими дослідженнями та публікаціями, але не існує переконливої теорії сприйняття, яка б охоплювала процес накопичення знань про навколишній світ.

Не можна обійтися, звичайно, в процесі сприйняття без аналітичного вивчення, виділення тих чи інших процесів і окремих перцептивних явищ. Але образ світу в людини – це перехід за межі безпосередньої чуттєвої картинки. Чуттєвість, чуттєві модальності, на думку О.М. Леонтьєва, стають більш «байдужими». Так, образ світу сліпоглухої людини не відрізняється від світу нормальної людини, а «створений з іншого будівельного матеріалу, з матеріалу інших модальностей, зітканий з іншої чуттєвої тканини».

Отже, включеність живих істот, системи процесів їхніх органів, їхнього мозку в предметний, предметно-дискретний світ приводить до того, що система цих процесів наділяється змістом, відмінним від їхнього власного змісту, змістом, який належить самому предметному світу [4, с. 81–91].

Панов В. І. проводить паралель між соціологічним і психологічним підходом у дослідженні феномена екологічної свідомості.

В соціології екологічна свідомість розглядається як властивість певної спільності людей, яка вже сформувалася в силу якихось причин. Для психології ж екологічна свідомість є динамічним і еволюційним явищем. Тому як об'єкт психології екологічна свідомість може бути предметом діагностики її наявності або відсутності і навіть предметом цілеспрямованого формування [5, с. 35–42].

На думку вченого, визначення екологічної свідомості як поняття і як предмета дослідження обумовлює розробку її типології, особливостей формування в різних суб'єктів (спільнот, індивідів), методів її діагностики, корекції та формування. Екосвідомість як предмет теорії, експерименту і практики в дослідженні В. І. Панова реалізується в гносеологічній та онтологічній парадигмах. Згідно з гносеологічним підходом екологічна свідомість є атрибутом (властивістю) людини як компонента логічних відносин «людина – світ природи». Тобто людина як суб'єкт гносеологічного типу є носієм психологічного феномена екологічної свідомості, де відносини «суб'єкт – об'єкт» конкретизується у вигляді відносин «свідомість людини – світ природи». Але «свідомість людини» означає ставлення до природи з боку суспільства і з боку індивіда, а також активність людини щодо природи.

Онтологічний підхід до психології екологічної свідомості включає такі положення:

1. Екологічна свідомість розглядається як особлива форма буття, яка є вищою формою розвитку психіки і набуває реальності свого існування у взаємодії людини з природою, де система «людина – природа (довкілля)» виступає як цілісний, спільний суб'єкт, прикладом якого може бути система «мати – дитина», «сім'я», «команда», «психотренінгові група», «етнос», «людство в цілому», у випадку ноосфери – система «людина – планета». В основі такого єднання лежать загальноприродні принципи розвитку, природа буття людини.

2. Психіка як явище розглядається в трьох видах психічної реальності: як психічний процес, як психічний стан і як риси особистості, в цьому випадку – як відомість.

Таким чином, онтологічна особливість розвитку свідомості полягає в інтеграції процесів сприйняття, переживань і поведінки в психічні стани, які перетворюються у структурні компонен-

ти свідомості. Це основа формування будь-якої свідомості, включаючи екологічну.

До найбільш ґрунтовних досліджень екологічної свідомості належать праці латвійських учених С. Д. Дерябо і В. А. Ясвіна (1995–2001). Предмет психології екологічної свідомості складав розробку методів її діагностики, корекції і тренінгу. Природа визначалася як система живих і неживих елементів біосфери.

Структура екологічної свідомості визначається як сукупність:

- уявлень (як індивідуальних, так і групових) про взаємозв'язки в системі «людина – природа» і в самій природі;
- суб'єктивного (особистісного) ставлення людини до світу природи;
- відповідних стратегій і технологій взаємодії людини зі світом природи;
- життєвих цінностей етичного плану, які диктують необхідність екологічно орієнтованих цінностей.

Саме суб'єктивне або особистісне ставлення людини до світу природи посідає центральне місце в запропонованій авторами структурі.

Дерябо С. Д. розглядає відносини як суб'єктивно забарвлене відображення особистістю взаємозв'язків своїх потреб з об'єктами та явищами навколишнього світу, яке й обумовлює поведінку цієї особистості [6, с. 4–18].

Іншими словами, суб'єктивне ставлення – це суб'єктивне відображення особистістю об'єктів довкілля, в яких містяться потреби людини.

У суб'єктному сприйнятті виділяються три аспекти: гносеологічний, установочний, функціональний.

Аналізуючи гносеологічний аспект, розглядають, чи є щось у світі для людини, яка сприймає суб'єктом відповідно до її власної системи уявлень.

Під час аналізу установочного аспекту розглядають, чи сформована у людини стосовно якогось явища чи об'єкта суб'єктна установка.

Аналіз функціонального аспекту передбачає виявлення рефлексії у сприймаючого тих суб'єктивних функцій, які виконують певні явища чи об'єкти. Дерябо С. Д. і Ясвін В. А. визначили

різні рівні розвитку екологічної свідомості і відповідні їм типи еко-свідомості, а саме, антропоцентричний тип свідомості, який обумовлює споживацьке ставлення до природи, і – як його альтернативу – екоцентричний тип свідомості, який спонукає людину до екологічно орієнтованого ставлення до природи.

Складність проблеми формування екоцентричного типу екологічної свідомості вчені вбачають саме в тому, що людина повинна змінити свої погляди, переконання, світогляд. А для цього необхідні значні зусилля.

Дослідження О. В. Рудоміно-Дусятською проблеми суб'єктної активності людини в довіллі засвідчують, що формування світоглядних уявлень екоцентричного змісту молодих людей відбувається в процесі їх розвитку як суб'єктів [7, с. 32–34]. Тільки в цьому процесі послідовно втілюються всі людські способи співвідношення із буттям – практичний, пізнавальний, етичний та естетичний.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Теоретичний аналіз проблем екологічної свідомості та здорового способу життя дозволяє зробити висновок про те, що екологічна свідомість має соціокультурний характер, формується в процесі філогенезу і закріплюється в культурно-історичному досвіді людства та засвоюється індивідуально кожною людиною в процесі онтогенезу. Індивідуальна екологічна свідомість доповнюється суб'єктивною практикою екологічної взаємодії конкретної людини, відображаючи те середовище, реальне оточення, в якому живе індивід.

Тому навчально-виховний процес необхідно будувати з урахуванням внутрішніх передумов формування екологічної свідомості у вигляді реальної життєдіяльності людини в довіллі. Проблеми довілля слід пов'язувати з внутрішнім світом, екологічною свідомістю людини і здоровим способом життя.

Список використаних джерел

1. Скребець В. О. Психологічні наслідки Чорнобильської аварії: дослідження проблеми деформації екологічної свідомості населення. *Проблеми освіти*. 1996. Вип. № 4. С. 29–34.
2. Конопкин О. Общая способность к саморегуляции как фактор субъективного развития. *Вопросы психологии*. 2004. Вип. № 2. С. 128–135.

3. Швалб Ю. М. Дослідження особистісних детермінантів способу життя. *Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*. 2016. Т. 7. Вип. 42. С. 213–227.

4. Гончаренко Ю. В. Способи організації життєвого простору особистості в умовах невизначеності. *Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*. 2017. Т. 7. Вип. 44. С. 81–91.

5. Панов В. И. Состояние и проблемы экологической психологии. *Психологическая наука и образование*. 1998. Вып. № 1. С. 35–42.

6. Дерябо С. Д., Ясвин В. А. Методологические проблемы становления и развития экологической психологии. *Психологический журнал*. 1996. Вып. № 6. С. 4–18.

7. Рудоміно-Дусятська О. В. Екологічна психологія: навч. посібник. Київ, 2001. С. 324.

BoretsYu.

MODERN APPROACHES TO THE PROBLEM OF FORMATION OF ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS

The purpose of the article. *Theoretical substantiation of the problem of ecological consciousness as an understanding of integral coexistence with the ecosystem and study of the formation of ecological consciousness of children living in different ecological conditions.*

Methodology. *The basis of this study is a theoretical analysis, synthesis, generalization, systematization of available scientific literature on the subject.*

Results. *Theoretical analysis of the problems of ecological consciousness and healthy lifestyle allows us to conclude that ecological consciousness has a socio-cultural nature, is formed in the process of phylogeny and is enshrined in the cultural and historical experience of mankind and assimilated individually by each person in the process of ontogenesis. Individual ecological consciousness is complemented by the subjective practice of ecological interaction of a particular person, reflecting the environment, the real environment in which the individual lives. The ontological feature of the development of consciousness is the integration of the processes of perception, experience and behavior into mental states, which are transformed into structural components of consciousness. This is the basis for the formation of any consciousness, including environmental.*

Practical implications. *The allocation of modern approaches to the problem of forming environmental consciousness is necessary to preserve what is left of wildlife and create a person who will preserve both mental and physical, and hence social health and the environment.*

Therefore, the educational process must be built taking into account the internal preconditions for the formation of ecological consciousness in the form of real human life in the environment. Environmental issues should be linked to the inner world, environmental awareness and a healthy lifestyle.

Value (originality). *Theoretical substantiation of the problem of ecological consciousness in order to prevent negative human interference in the laws of nature, which is a consequence of global catastrophes and cataclysms.*

Key words: *consciousness, ecological consciousness, anthropocentric ecological consciousness, ecocentric type of ecological consciousness, explicitness, implicitness, subjective attitude.*

References

1. Skrebets, V. O. (1996), Psychological consequences of the Chernobyl accident: a study of the problem of deformation of the ecological consciousness of the population. *Problems of education*. Kyiv.

2. Konopkin, O. A. (2004), General ability to self-regulation as a factor of subjective development. *Questions of psychology*. Kyiv.

3. Schwalb, Yu. M. (2016), Research of personal determinants of a way of life. Current problems of psychology. *Environmental psychology*. Collection of scientific works of the Institute of Psychology. GS Kostyuk, Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. Kyiv.

4. Goncharenko, Yu. V. (2017), Ways of organizing the living space of the individual in conditions of uncertainty. *Current problems of psychology*. *Environmental psychology*. Collection of scientific works of the Institute of Psychology. GS Kostyuk, Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. Kyiv.

5. Panov, V. I. State and problems of environmental psychologists. *Psychological science and education*. Moscow.

6. Deryabo, S. D. and Yasvin, V. A. (1996), Methodological problems of formation and development of ecological psychology. *Psychological Journal*. Moscow.

7. Rudomino-Dusyatska, O. V. (2001), *Environmental Psychology: a Textbook*. Kyiv.

УДК 371.132:159.9

DOI 10.32755/sjeducation.2020.01.016

Волеваха І. Б.,

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології,
Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна
ORCID: 0000-0002-7525-0878;

Кухар Т. В.,

кандидат психологічних наук, доцент,
старший викладач кафедри психології,
Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна
ORCID: 0000-0002-2352-323X

УПРАВЛІНСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧИННИК КОНКУРЕНТОЗДАТНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Статтю присвячено визначенню психологічних чинників конкурентоздатності організації, пов'язаних з управлінською діяльністю. Розглянуто управлінську діяльність як психологічний чинник, що забезпечує внутрішню конкурентну перевагу організації. Управлінська підсистема виступає в дослідженні як сукупність чинників, пов'язаних із процесами стратегічного планування розвитку та життєдіяльності організації. До неї входять психологічні компоненти процесів аналізу зовнішньої та внутрішньої інформації, постановки цілей розвитку організації, постановки завдань, прийняття рішень, побудови структури організації, мотивації та стимулювання праці, розробки та впровадження інновацій, а також психологічні особливості особистості керівника та психологічні характеристики персоналу.

Ключові слова: конкурентоздатність, організація, управлінська діяльність, психологічні чинники, постановка цілей, прийняття рішень, мотивація праці, впровадження інновацій.

Постановка проблеми. Сучасний світ нерідко розглядається як світ організацій, які є сукупністю людей і груп, поєднаних для досягнення певної мети, вирішення того чи іншого завдання на основі певних правил і процедур, розподілу праці та обов'язків. Суспільство складається з величезної кількості різноманітних організацій. Більшість людей усе своє свідоме життя пов'язані з тими чи іншими організаціями, членами яких вони є або з якими вступають у контакт. Організації дають змогу її членам включитися в соціально-економічні процеси суспільства і забезпечують їм повноцінне життя.

Конкурентоспроможність виступає важливим чинником забезпечення безпеки організації, її виживання у «суворих умовах

дійсності» і подальшого ефективного розвитку, тобто здатності задовольняти потреби споживачів краще, ніж суперники.

В основному в науковій літературі вирішення проблеми ефективності та конкурентоспроможності організації представлені економічними, технологічними, в кращому випадку соціально-політичними підходами, тобто технократично, без урахування людського фактора. Технократичні підходи нерідко депсихологізують організацію, виключаючи з неї людину у всіх її виявах, що часто приводить до не повної реалізації потенціалу організації, а в низці випадків до неминучих втрат, оскільки глибинною сутністю організації є те, що вона може існувати лише завдяки людям і стосункам між ними. Таким чином, потребують більш детального вивчення психологічні чинники організаційної діяльності, належне використання яких дозволить підвищити конкурентоздатність організації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Конкурентоспроможність бізнес-організації здійснюється шляхом утримання нею конкурентної переваги (переваги над прямими конкурентами) завдяки особливим якостям, що відрізняють її від суперників, або через більш високу продуктивність, що забезпечує нею перевагу за витратами [1; 2; 3; 4; 5; 6].

У розумінні Вільяма Дж. Стівенсона конкурентоздатність характеризує те, «наскільки ефективно компанія задовольняє потреби клієнта порівняно з іншими компаніями, що пропонують подібний товар або послугу» [7, с. 65]. Фатхутдінов Р. А. вважає, що це – властивість об'єкта, що характеризується ступенем реального чи потенційного задоволення ним конкретної потреби в порівнянні з аналогічними об'єктами, представленими на цьому ринку, вона визначає здатність витримувати конкуренцію в порівнянні з аналогічними об'єктами на цьому ринку [8, с. 14].

У цілому в економічних дослідженнях конкурентоздатність розглядається як зайняття лідерської позиції, суперництво, пріоритет, успішність. Вона виступає важливим чинником забезпечення безпеки об'єкта, його виживання в «суворих умовах дійсності» і подальшого ефективного розвитку, тобто здатності задовольняти потреби споживачів краще, ніж суперники.

Щоб досягти конкурентоздатності та утримувати її протягом тривалого часу, підприємствам та фірмам потрібно знати та використовувати чинники, що її зумовлюють.

Грибов В. та Грузинов В. [2] виділяють три групи чинників або складових конкурентоздатності підприємства: а) техніко-економічні компоненти, що залежать від продуктивності та інтенсивності праці, витрат виробництва, наукоємності продукції (якість, ціна продажу і витрати на експлуатацію або споживання продукції чи послуги); б) комерційні, що визначають умови реалізації товарів на конкретному ринку (кон'юнктура ринку, сервіс, що надається, наявність і дієвість реклами та інших засобів впливу на споживача з метою формування попиту, імідж фірми); в) нормативно-правові, що відображають вимоги технічної, екологічної, морально-етичної та іншої безпеки використання товару на цьому ринку, а також патентно-правові вимоги.

Спираючись на результати аналізу економічної та психологічної літератури, О. А. Філь виділяє чотири рівні конкурентоздатності сучасних організацій: а) мегарівень: конкурентоздатність країни на міжнародному рівні; політична стабільність країни; рівень економічного розвитку країни; рівень освіченості населення країни та ін.; б) макрорівень: конкурентоздатність галузі, в якій функціонує організація; конкурентоздатність ринку послуг; місце розташування організації; в) мезорівень: конкурентоздатність продукції чи послуг, що надає організація; відповідна матеріально-технічна база організації; імідж організації; ефективна рекламна політика організації; конкурентоздатність клієнтів, конкурентів та партнерів організації; г) мікрорівень: конкурентоздатність керівників та працівників організації [9, с. 18–19].

Мета статті – визначити психологічні чинники конкурентоздатності організації, пов'язані з управлінською діяльністю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Стосовно будь-якої організації процес управління полягає в реалізації функцій, які повинен виконувати керівник: планування, організація, мотивація і контроль. Усі вони, а також процеси, що їх пов'язують – комунікації, прийняття рішень, лідерство тощо, спрямовані на забезпечення стабільно високої продуктивності, а отже, і конкурентної переваги.

В управлінні організацією можна виділити два центральних психологічних аспекти. По-перше, це психологічні процеси, які безпосередньо забезпечують реалізацію управлінських функцій, по-друге, це знання та спроможність адекватного використання при реалізації управлінських функцій низки психологічних чинників, які лежать в основі організаційної діяльності. Зупинимося на них докладніше.

Найпершим і одним із найсуттєвіших актів у реалізації функції планування є процес постановки цілей організації. Безперечним є факт, що бізнес-організація покликана виробляти товари та послуги, в появі яких відчувається реальна потреба з боку споживача. Але разом з цим організація для людей, які працюють у ній, це також можливість: заробити на життя, здобути сенс, мета життя, отримати підтримку і захист, самореалізуватися, здобути владу та ін. Для забезпечення єдиної спрямованості зусиль усіх членів організації на досягнення її загальної мети і підвищення якості вирішення завдань, що стоять перед нею, керівництву необхідно взаємопов'язувати цілі різних рівнів: організації, керівників, працівників.

Організаційна мета (або місія) повинна сприйматися всім персоналом як основна причина самого існування цієї організації, має відображатися в корпоративній культурі організації і стратегії її діяльності. Вона визначає пріоритетні напрями роботи організації, в рамках яких її члени змушені ухвалювати повсякденні рішення [10, с. 40].

Щоб ефективно просуватися в напрямку реалізації цілей організації, керівник повинен координувати роботу і мотивувати людей виконувати її. Керівник втілює свої рішення в справі, використовуючи на практиці основні принципи мотивації. Мотивація – це процес спонукання себе та інших до діяльності для досягнення особистих цілей або цілей організації [11, с. 360].

Сучасні теорії мотивації в менеджменті (А. Маслоу, Д. МакКлелланд, Ф. Герцберг та ін.) базуються на психологічних дослідженнях і спираються на структуру потреб людини.

Хоча будь-яка діяльність є полімотивованою, а визначити дійсні мотиви, які змушують конкретну людину віддавати роботі максимум зусиль, дуже важко, але сучасний менеджер, який во-

лодіє моделями мотивації, має змогу значно розширити свої можливості в залученні працівників до виконання завдань, які направлені на досягнення цілей організації. Розвиток теорій трудової мотивації в рамках психології управління привів до необхідності враховувати внутрішні спонукальні сили до праці не тільки на основі страху перед безробіттям. У зв'язку з цим змінилася поведінка менеджерів, які змушені керувати підлеглими з урахуванням їх інтересів, прагнень, цінностей і т. ін. Також сильним мотиваційним фактором є зміст праці. Кожен виконавець має потребу в схваленні своєї роботи з боку керівництва, шукає способи самовираження. Особливою цінністю для працівника є можливість творчості, доступ до інформації, що стосується не лише конкретної ділянки роботи, але і всієї організації [12, с. 288].

Керівник не лише визначає мету для себе та для інших, але і формує завдання підлеглим – виконавцям його задуму. Hackman J. R. визначає завдання як «комплекс стимулів і цілу низку інструкцій, що вказують на те, які саме операції повинна здійснити особа, і якої мети при цьому треба досягти» [13, с. 267]. Індивідуальна результативність і задоволеність своєю роботою, а також мотивація, що визначає включеність працівника в діяльність, на індивідуальному рівні організаційної поведінки залежать від специфіки постановки завдань і делегованих повноважень, тобто від того, що передує включенню в діяльність. Дослідниками визначені правила постановки цілей-завдань з метою підвищення показників результативності працівників (SMART-критерії).

З психологічної точки зору важливо мати на увазі, що в самому ході сприйняття, прийняття і вирішення завдання кожного разу виявляється суб'єктивність, пристрастність поведінки і ставлень людини, пов'язана як з її особистим, індивідуальним досвідом, так і з її станом у цей момент часу, тобто на процес виконання завдання впливає цілий комплекс суб'єктивних факторів, які не можна не враховувати.

Місія організації визначає стратегію, а стратегія визначає організаційну структуру, яка відповідає поставленим завданням. Структура як елемент організації безпосередньо пов'язана з рівнем її ефективності і є змінною внутрішнього середовища організації, яка являє собою логічні відносини рівнів управління і

функціональних областей, побудовані в такій формі, яка дозволяє найбільш ефективно досягати мети організації. Будь-яка структура організації повинна відображати її цілі, завдання, технологію і професійні можливості персоналу, забезпечувати їй ефективну взаємодію з навколишнім середовищем. Наявність тієї чи іншої структури у складі організації визначається необхідністю об'єднання в технологічний процес вирішення певних завдань [13, с. 172]. З іншого боку, процеси структурування в організації зумовлюють впорядкованість статусно-рольових зв'язків, надають їм окресленого і визначеного характеру, забезпечують регулювання поведінки через систему принципів і норм, прийнятих у цій організації [14, с. 107].

У цілому структура сучасної бізнес-організації може набувати однієї з двох форм: вона може бути або традиційною ієрархічною структурою, яка групує персонал за функціями, товарами (послугами) чи географічним розташуванням, або структурою, яка має багато ліній підзвітності, якими є проєктні команди або матричні структури.

В організаціях з традиційною ієрархічною структурою, що використовують вертикальні взаємодії, право прийняття рішення цілком належить «вищими ешелонами влади», що, безумовно, підвищує можливості організації здійснювати контроль над ресурсами та приводить до посилення правил, норм і процедур, яких усі працівники повинні неухильно дотримуватися. Проте цілком позитивне бажання менеджерів підвищити результативність праці та їх стурбованість лише питаннями контролю стикається з потребою людини в самовираженні, автономності, творчості, саморозвитку. А в сучасному динамічному середовищі конкурентні переваги отримує та організація, структура якої сприяє розвитку творчого потенціалу працівників. Тому під час створення оптимальної структури організації необхідно враховувати ці психологічні чинники і шукати шляхи поєднання вертикальної структури організації з розвитком горизонтальних взаємодій – наприклад, проєктні команди, матричні структури.

Засіб перетворення вхідних елементів (матеріалів, сировини тощо) на вихідні (продукт, виріб) називається технологією. Для багатьох організацій саме технологія виступає як рушійна сила,

яка визначає стратегічне майбутнє організації. Технологія може виступити основним інструментом, за допомогою якого фірма може завоювати і зберегти перевагу в конкурентній боротьбі. Проте у сучасному світі швидка зміна технологій призводить до такого ж стрімкого старіння наявних технологій, а тому невміння вчасно усвідомити необхідність зміни технології може призвести до великих втрат у позиціях на ринку або змусити фірму припинити свою діяльність у раніше прибутковій для неї сфері бізнесу.

Здійснення цілеспрямованих змін, метою яких є перетворення певних компонентів у структурі або функціонуванні організації, називається процесом нововведень, або інновацій. Інновації можуть мати на меті не лише впровадження нових технологій виробництва, за допомогою них можна успішно вирішувати низку інших організаційних проблем.

Проте всередині організації перехід до нової технології важкий не лише з фінансової і технічної сторони. Наукові дослідження зарубіжних та вітчизняних учених свідчать про тісний зв'язок успішності впровадження інновацій з людським чинником. Часткове або повне оновлення техніко-технологічної бази веде до істотних змін у змісті і характері праці, а отже, і до змін необхідних професійних знань і вмінь. Тому менеджери часто стикаються з проблемою неготовності, в тому числі і психологічної, працівників до впровадження інновацій. У таких випадках навіть більш прогресивна технологія не приводить до підвищення продуктивності.

Зміни, що проводяться в організації, вимагають налаштування всієї системи організаційних, психологічних і економічних відносин на колективну роботу, в результатах якої мають бути зацікавлені не тільки її керівники, але і весь персонал організації. Для ефективного і безболісного впровадження інновацій в організації керівнику необхідно враховувати ставлення до них персоналу і вживати заходів щодо мінімізації негативних психологічних явищ, які можуть бути викликані процесом.

Також технологія може бути розглянута як технологія управління діяльністю організації. Управляти процесами в організації необхідно, вирішуючи ті чи інші завдання. Рішення завдання включає використання управлінської технології як засобу перетворення інформації, що надходить на вході, у форму, одер-

жувану на виході [15, с. 140]. Великої ваги тут набирають психологічні процеси комунікації і прийняття рішень, що пов'язують функції планування, організації, мотивації і контролю.

Одна з провідних функцій комунікації в організації – це обмін інформацією «знизу-вгору» та «згори-вниз», коли керівник отримує дані, які необхідні для прийняття ефективних рішень і доводить прийняті рішення до працівників організації. Ефективність комунікацій часто визначає якість управлінських рішень і їх практичну реалізацію. На думку В.П. Казміренка, інформаційний і діловий обмін між суб'єктами організаційних структур відіграє низку важливих функцій в організації: зняття зовнішніх і внутрішніх суперечностей; впорядкування зв'язків, стосунків та намірів; цілепокладання (організаційної поведінки та діяльності) [14, с. 184].

Ефективність організації, її життєздатність напряму залежать від компетентності керівника організації у сфері прийняття рішень. Непрофесійні рішення керівника призводять до втрат у сфері виробництва, зовнішній і внутрішній політиці; сприяють зростанню напруги в ділових взаєминах, виникненню психологічного дискомфорту.

Необхідно враховувати, що прийняття рішення – це психологічний процес. Людська поведінка не завжди логічна. Іноді людиною керує логіка, іноді – почуття. Тому способи, що використовуються керівником для прийняття рішень, варіюються від спонтанних до логічних. Керівник знаходиться під впливом таких психологічних факторів, як соціальні установки, здобутий досвід і особистісні цінності. Часто поведінкові фактори є розповсюдженими обмеженнями на шляху прийняття ефективних для організації рішень.

Одним з вирішальних чинників конкурентоздатності організації виступає особистість керівника та стиль його управлінської діяльності. Аналіз наукової літератури дозволяє зробити висновок, що ефективність діяльності керівника в цілому визначається такими психологічними чинниками: мотивація управлінської діяльності керівника, професійна та соціальна компетентність, особистісні професійно важливі якості, здатність до лідерства, гнучкість стилю управління та ін. З позицій психології – це до-

сять стійкі особливості, що залежать від низки чинників: характеру, структури особистості, її досвіду, здібностей. Численні дослідження виділяють широку гаму якостей, які забезпечують ефективне керівництво. Часто різні автори віддають перевагу і пріоритетність різним якостям, при цьому ті особливості, які пов'язувались з успішністю в діяльності керівників в одних дослідженнях, не згадуються в інших. Очевидно, що універсальне поєднання особистісних якостей керівника, яке б забезпечувало успішне управління за будь-яких умов у будь-якій організації навряд чи існує, проте можна говорити про певну кількість інтегральних якостей, які необхідні кожному керівнику.

Найважливішим внутрішнім фактором, головним елементом організації є працівники (персонал). У сучасних дослідженнях персонал розглядається як основний ресурс організації, який забезпечує значущі конкурентні переваги будь-якої організації.

Людські ресурси посідають особливе місце в аналізі конкурентоздатності підприємства. Нехтування ними і їх неправильне використання призводять до зниження життєздатності компанії. У сучасних умовах підприємства мають практично однаковий доступ до сировини, використовують однакове обладнання, і навіть технологія та спосіб організації роботи можуть реально давати конкурентну перевагу лише в тому випадку, якщо вони точно реалізовані в діяльності працівників. Від інтелекту та кваліфікації працівників залежить ефективність використання всіх інших ресурсів (організаційних, матеріальних, фінансових та ін.) [13, с. 287].

Члени організації мають перед собою певну мету, працюють в одній команді, виконують певні види діяльності, використовують певні знання та технічні прийоми, виступають як єдиний цілісний організм. Їх ролі визначаються здібностями, кваліфікацією, обдарованістю, освітою, потребами, сприйняттям корпоративного духу, знаннями (фаховістю), поведінкою, ставленням до праці, розумінням цінностей, оточенням (склад групи, до якої входять), наявністю якостей лідера тощо.

Проаналізувавши вимоги роботодавців до персоналу під час прийому на роботу на місця спеціалістів, американські дослідники дійшли висновку, що наявність спеціальних технічних навичок

стає все менш важливою. Вимоги до працівників, які проходять через процедуру відбору, зводяться до трьох найбільш значущих з точки зору роботодавців, а саме: 1) комунікативні навички; 2) ефективність у міжособистісних стосунках; 3) уміння працювати в команді [16].

Спеціальні знання і досвід є необхідними для успішного виконання персоналом своїх обов'язків. Вони становлять «порогову», тобто базову компетенцію, яка необхідна для виконання дорученого професійного завдання, але не визначають його якісні характеристики. На думку психолога Д. Гоулмана [17], на якість кінцевого продукту, індивідуальну і групову результативність впливає, перш за все, вміння управляти своєю поведінкою і поведінкою та ставленнями інших людей. Таке вміння автор пов'язує з двома видами компетенції: особистісна компетентність, або вміння управляти своєю поведінкою; соціальна компетентність, або вміння управляти людськими взаємостосунками.

За Ю. М. Швалбом та О. В. Данчевою [4], успішність включення людини в організацію і відповідно її майбутній внесок в ефективність спільної діяльності залежать від поєднання трьох головних чинників. Це – ініціативність працівника, його вправність та комунікабельність.

Також слід зазначити, що постійна змінюваність ситуації вимагає від персоналу безперервного професійного розвитку, індивідуальної здатності використовувати накопичений досвід для надбання нових компетенцій, здатності до саморозвитку, бажання і можливостей стати частиною «організації, що навчається». Саме тому здатність до швидкого навчання також стає ключовою компетенцією сучасного працівника.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок цього напрямку. Безпосередніми психологічними показниками конкурентоздатності бізнес-організації є наявність стійкого платіжного (платоспроможного) попиту на товари чи послуги, які виробляє ця організація, з боку клієнта як споживача, а також стійкість організації до незалежних від неї макроекономічних змін, які завжди виступають як стрес-фактори для неї.

Управлінська діяльність як психологічний чинник належить до внутрішніх психологічних чинників конкурентоздатності ор-

ганізації. Розглянута підсистема утворюється сукупністю чинників, пов'язаних із процесами стратегічного планування розвитку та життєдіяльності організації (управлінська підсистема). До неї входять психологічні компоненти процесів аналізу зовнішньої та внутрішньої інформації, постановки цілей розвитку організації, постановки завдань, прийняття рішень, побудови структури організації, мотивації та стимулювання праці, розробки та впровадження інновацій, психологічні особливості особистості керівника та психологічні характеристики персоналу.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у створенні науково-практичних розробок щодо шляхів актуалізації визначених чинників.

Список використаних джерел

1. Бандурка А. М. Основы психологии управления: учебник для вузов МВД. Харьков: Ун-т внутр. дел, 1999. 528 с.
2. Грибов В. Конкурентоспособность предприятия. Москва, 2005.
3. Демин С. А. Понятие конкурентоспособности предприятия в современных условиях. *Вестник Омского университета*. 2011. № 3. С. 325–329. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-konkurentosposobnosti-predpriyatiya-v-sovremennyh-usloviyah/viewer>.
4. Должанський І. З. Конкурентоспроможність підприємства. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 384 с.
5. Галаз Л. В. Роль конкурентоспроможного трудового потенціалу в інноваційному розвитку підприємства. *Вісник Національного університету Львівська політехніка*. 2008. № 611: Проблеми економіки та управління. С. 162–169.
6. Злидень І. М. Методичні підходи до оцінки конкурентоспроможності підприємства. *Економіка: проблеми теорії і практики*: зб. наук. праць. Дніпропетровськ: ДНУ. 2014. Вип. 213: Том І. С. 75–81.
7. Стивенсон В. Дж. Управление производством. Москва: Лаборатория Базовых Знаний, 1998. 928 с.
8. Фатхутдінов Р. А. Управління конкурентоздатністю організації: підручник. Київ: Кондор, 2009. 470 с.
9. Філь О. А. Психологічні особливості забезпечення конкурентоздатності сучасних організацій. *Психологічні умови розвитку конкурентоздатності організацій*: тези VI наук.-практ. конф. з організаційної та економічної психології (25–27 червня 2009 р., м. Керч) / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки, О. А. Філь. Київ: Інтерлінк, 2009. С. 18–22.

10. Морозова Г. Б. Психологическое сопровождение организации и персонала. Санкт-Петербург: Речь, 2006. 400 с.
11. Розанова В. А. Психология управления: 2 изд. Москва, 2000. 384 с.
12. Мескон М. Х. Основы менеджмента. Москва: Дело, 1992. 702 с.
13. Кузьмін О. Є. Основи менеджменту: підручник. Київ: Академ-видав, 2003. 416 с.
14. Казмиренко В. П. Социальная психология организаций. Киев: МЗУУП, 1993. 384 с.
15. Соснин А. С., Мельниченко Л. В. Основы теории и практики менеджмента: конспект лекций. Киев: Изд-во Епрон. ун-та, 2002. 216 с.
16. Герберт Д. Организационная психология. Человек и организация. Харьков: Изд-во Гуманитарный Центр, 2006. 624 с.
17. Goleman D. Working with emotional intelligence. New York: Bantam Books, 1998. 383 p.
18. Данчева О. В., Швалб Ю. М. Практична психологія в економіці та бізнесі. Київ: Лібра, 1999. 270 с.

Volevakha I., Kukhar T.

MANAGEMENT ACTIVITIES AS A PSYCHOLOGICAL FACTOR OF COMPETITIVENESS OF ORGANIZATION

The article is devoted to determining psychological factors of competitiveness of an organization, related to management activities. The author considers management activity as a psychological factor, which provides the internal competitive advantage of organization. The management subsystem appears in the study as a set of factors related to the processes of strategic planning for functioning and development of organization. It includes the psychological components of the processes of external and internal information analysis, setting goals for the development of the organization, setting tasks, making decisions, building the structure of the organization, motivation and stimulation of work, development and implementation of innovations, psychological features of the personality of the manager and psychological characteristics of staff.

According to the author, a psychological factor that provides a unified focus of efforts of all members of the organization to achieve its overall goal and improve the quality of solving the problems is interconnected goals of different levels: organization, leaders, employees.

Individual performance and satisfaction with their work, as well as motivation that determines employee involvement in the activity, at the individual level of organizational behavior, depend on the specifics of the tasks and delegated authority.

The effectiveness of the organization as a whole and the leader in particular is determined by the following psychological factors: motivation of managerial activity of the leader, his professional and social competence, personal professionally important qualities, leadership ability, flexibility of management style. Among the

necessary qualities of personnel in the first place are the ability to manage their behavior, social competence, initiative, skills, sociability, perception of the corporate spirit, the ability to work in a team.

The results of the study can be used by the leaders of the organization, personnel managers and organizational psychologists in the creation of programs of psychological support for organizational activities, the creation of scientific and practical developments on the actualization of internal factors of competitiveness of the organization.

Key words: *competitiveness, organization, managerial activities, psychological factors, goal setting, decision making, work motivation, innovation implementation.*

References

1. Bandurka, A. M. (1999), *Fundamentals of management psychology*: Textbook for high schools of the Ministry of Internal Affairs, University of Internal Affairs, Kharkov, 528 p.

2. Hrybov, V. (2005), *Competitiveness of the enterprise*, Moscow.

3. Demin, S. A. (2011), „The concept of enterprise competitiveness in modern conditions”, *Bulletin of Omsk University*, No 3, pp. 325–329, available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-konkurentosposobnosti-predpriyatiya-v-sovremennyh-usloviyah/viewer>.

4. Dolzhansky, I. Z. (2006), *Competitiveness of industry*, Center for Literature, Kiev, 384 p.

5. Galaz, L. V. (2008), „The role of competitive labor potential in the innovation development of enterprise”, *Newsletter of the National University "Lviv Polytechnic"*, No. 611: *Problems of Economics and Management*, pp. 162–169.

6. Zliden, I. M. (2014), „Methodical approach to assessing competitiveness of industry”, *Economics: problems of theory and practice*, DNU, Dnipropetrovsk, VIP. 213: Volume I, pp. 75–81.

7. Stevenson, V. J. (1998), *Production Management*, Laboratory of Basic Knowledge, Moscow, 928 p.

8. Fatkhutdinov, R. A. (2009), *Management of competitively organized organizations: financial cooperation*, Condor, Kiev, 470 p.

9. Fil, O. A. (2009), „Psychological peculiarities of the competitiveness of the modern organisation”, *Psychologists ought to develop the competitiveness of organizations*: Theses of the VI science-practical. conf. on the organization and economic psychology (25–27 June 2009 p., Kerch) / Under ed. S. D. Maksimenko, L. M. Karamushka, O. A. Fil, Interlink, Kiev, pp. 18–22.

10. Morozova, G. B. (2006), *Psychological support of the organization and staff*, Speech, St. Petersburg, 400 p.

11. Rozanova, V. A. (2000), *Management Psychology*: 2nd ed. Moscow, 384 p.
12. Mescon, M. H. (1992), *Fundamentals of Management*, Delo, Moscow, 702 p.
13. Kuzmin, O. S. (2003), *Fundamentals of Management: Pidruchnik*, Academvidav, Kiev, 416 p.
14. Kazmirenko, V. P. (1993), *Social psychology of organizations*, MZUU, Kiev, 384 p.
15. Sosnin, A. S., Melnichenko, L. V. (2002), *Fundamentals of management: theory and practice*, Publishing House of European Universit, Kiev, 216 p.
16. Herbert, D. (2006), *Organizational Psychology. Man and organization*, Publishing House of the Humanitarian Center, Kharkov, 624 p.
17. Goleman, D. (1998), *Working with emotional intelligence*, Bantam Books, New York, 383 p.
18. Dancheva, O. V., Schwalb, Y. M. (1999), *Practical psychology in economy and business*, Libra, Kiev, 270 p.

УДК 373.3.011.3

DOI 10.32755/sjeducation.2020.01.030

Гетта В. Г.,

кандидат педагогічних наук, професор,
професор кафедри технологічної освіти та інформатики,
Національний університет «Чернігівський колегіум» імені
Т.Г. Шевченка, м. Чернігів, Україна
ORCID: 0000-0003-3057-9976;

Єрмак С. М.,

кандидат педагогічних наук, доцент; учений секретар,
Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна
ORCID: 0000-0002-5069-1001

ФОРМУВАННЯ АКТИВНОЇ ЖИТТЄВОЇ ПОЗИЦІЇ У СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

У житті кожної людини важливу роль відіграє її активність – активне ставлення до навколишньої дійсності, навчання, суспільно-політичних подій, громадської, трудової, ділової, спортивної діяльності. Автори статті вважають, що багатогранність поняття «активність» варто виразити більш ширшим поняттям «активна життєва позиція» і розглядати його як одну з ключових компетентностей людини, яку треба формувати і розвивати протягом усього життя людини.

Активна життєва позиція – це комплексне поняття. Воно є показником громадянської зрілості людини і включає сукупне ставлення особистості до навколишньої дійсності (суспільства, колективу, самого себе, природи, навчання, праці тощо) та виявляється в діяльності.

Звичайно основний вплив на виховання людини здійснюється в закладах освіти.

Основне їх завдання – сформувати таку систему знань, що дозволила б людині пояснювати, оцінювати та усвідомлювати зв'язки і відносини у суспільному житті, виробництві, сім'ї та праці.

Школа формує основи якостей, необхідних для вияву активної життєвої позиції учнів у майбутньому, сім'я підтримує, сприяє цьому процесу, заклади ж вищої освіти на науковій основі перетворюють закладені школою основи в переконання, знаходять можливості застосування їх на практиці.

Виходячи з сутності складових активної життєвої позиції (в статті вони подані у вигляді схеми), автори статті вважають, що ключова та визначальна роль у формуванні активної життєвої позиції належить закладам вищої освіти.

Основним засобом впливу на формування і розвиток складових активної життєвої позиції студентської молоді, на думку авторів, є діяльність, активна участь у громадському житті, соціально-політичних подіях, різноманітних видах праці, спорті, художній самодіяльності тощо.

Активна діяльність значною мірою залежить від обізнаності людини, життєвських знань і умінь, які виникають на основі здобутих наукових знань. В освіченої людини ширший кругозір, повніше уявлення про навколишню дійсність, цілісніше уявлення про взаємообумовленість процесів і явищ. Тому вона, як правило, діє цілеспрямованіше, творче та активніше.

Ключові слова: активна життєва позиція, знання, вміння, діяльність, потреба, активність, компетентнісний підхід.

Постановка проблеми. Ніщо так не звеличує особистість, як активна життєва позиція. Такої думки дотримується багато педагогів, психологів і пересічних громадян. Підтвердженням цієї думки стали події, які відбувались останнім часом. Тисячі молодих людей, хлопців і дівчат за покликанням душі і серця добровільно стали на захист держави, бійцями і волонтерами, безкорисними помічниками української армії. Переважна більшість із них мають вищу освіту. В університетах вони, крім знань і умінь, отримали освітні компетентності, які в своїй сукупності сформували якісно нові утворення – патріотизм та активну життєву позицію. Патріотизм став реалізовуватись через життєву активність.

Недарма наша школа відповідно до «Закону про освіту» проголошена компетентнісною. Разом із знаннями та вміннями вона повинна формувати ключові (освітні) компетентності, які в певному поєднанні, взаємодії будуть формувати новоутворення виховного характеру. Прикладом такого новоутворення є активна життєва позиція.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти формування життєвої позиції розглянуто в працях В. Киричук, Л. Помиткіна, О. Пометун, О. Прашко та ін. [1–3].

Мета статті. З'ясувати зміст поняття «активна життєва позиція» та виділити засоби формування активної життєвої позиції у студентської молоді.

Виклад основного матеріалу. В педагогічній літературі можна зустріти різні підходи до визначення поняття «активна життєва позиція людини». Проте більшість педагогів вважають, що активна життєва позиція – це комплексне поняття. Воно є показником громадянської зрілості людини і включає сукупне ставлення особистості до навколишньої дійсності (суспільства,

колективу, самого себе, природи, навчання, праці тощо) і виявляється в діяльності (рис. 1).

Рис. 1. Складові активної життєвої позиції

До основних рис особистості з дійсно вихованою активною життєвою позицією можна віднести такі: національна ідейність, непримириме ставлення до несправедливості, суспільна активність, свідомість, дисциплінованість, працелюбність, співчуття тощо. Завдяки ним людина виявляє соціальну активність, бере активну участь у суспільному житті, підтримує прогресивні починання.

У самому понятті «активна життєва позиція» вже закладено те, що активність людини виявляється заради високих цілей. Активними в житті можуть бути, наприклад, міщани, злодії, корупціонери, але їх активність спрямована не на користь суспільства, а на особисте збагачення, задоволення своїх потреб.

Виховання активної життєвої позиції – це складний і тривалий процес. Можна сказати, що він триває протягом усього свідомого життя людини. Проте найбільш сприятливі умови для його здійснення складаються в закладах освіти.

Якщо в школі закладаються основи активної життєвої позиції, то в закладах вищої освіти повинно відбуватись їх усвідомлення, закріплення в характері, поведінці, вияві в діяльності. Саме тому як загальноосвітня школа, так і вища повинні вбачати свою місію

не тільки у формуванні знань і умінь, а й у вихованні особистісних якостей у школярів і студентів. Не випадково як загальноосвітня школа, так і вища проголошені компетентнісними. До складу компетентностей, які повинні формувати заклади освіти, саме і входять ті, які характерні для активної життєвої позиції.

Методологічною основою формування активної життєвої позиції в закладах освіти є державні документи – закони і постанови уряду, міністерств, ідеї видатних педагогів і психологів, діячів науки і культури тощо.

Потреба у вияві активної життєвої позиції в сучасній молоді і перш за все студентської останнім часом зросла в зв'язку з бурхливим розвитком як внутрішніх, так і зовнішніх подій. Війна на Сході, вступ до Європейського Союзу, вибори президента та Верховної Ради спонукали молодих людей до активної діяльності.

Багато хто з них навчається або працює за кордоном, ознайомлюється з життєвим рівнем європейців, робить висновки щодо причин економічної відсталості нашої держави, низького рівня життя простих громадян.

Це та багато іншого не могло не вплинути на настрої молодих людей. Спроби щось змінити наштовхуються на численні перешкоди, що спонукає їх, на жаль, не до будівничих, а до радикальних, протестних дій. Щоб бути будівельником, треба бути підготовленим до будівництва, тобто бути готовим до прогресивних змін як у соціальному, так і економічному напрямках. Така готовність прийде тоді, коли в молоді буде сформована активна життєва позиція, тобто тоді, коли вона буде брати активну участь у всіх сферах життєдіяльності держави.

У зв'язку із зазначеними вище подіями виникла ще одна проблема – треба бути готовим до радикальних змін, тобто треба адаптуватись до змін у повсякденному житті. Незважаючи на те, що молоді люди, в порівнянні з похилими, швидше адаптуються, все ж таки багато хто з них не знаходить себе в нових умовах. Їх ніхто цьому не вчив, а самі вони з певних причин не змогли зорієнтуватись у нових умовах. Це приводить до порушення психіки, бродяжництва, пияцтва, злочинності тощо. Отже, молодь треба вчити змінювати і змінюватись.

Дослідження показують, що швидкий розвиток комп'ютерних комунікативних технологій знижує якість «живого» спілкування молоді, в результаті чого збіднюється їх мовлення, втрачається його емоційність. Як відомо, мислення і мова свідчать про ерудованість, грамотність людини, що безперечно важливо для вияву активності в багатьох сферах життєдіяльності суспільства. Гострий розум аргументованість висловленої думки сприяє прийняттю компромісних переконливих рішень, а логічність суджень додає впевненості в їх правильності.

Зниження рівня «живого» спілкування в свою чергу приводить до зменшення участі в колективних стосунках, молода людина не відчуває потреби бути членом виробничого чи будь-якого колективу, їй комфортніше бути уособленою. В такому разі не може бути й мови про активну життєву позицію, адже вона передбачає активну взаємодію з громадськістю, суспільством.

Активна життєва позиція в свою чергу позитивно впливає на особистість, сприяє її всебічному розвитку. Чим розвиненіше суспільство, тим виникає більша потреба у всебічно розвинутих його членів, в яких гармонійно поєднуються духовне багатство, моральна чистота і фізична досконалість.

Водночас виховання активної життєвої позиції відповідає не тільки інтересам суспільства, але і самій особистості. Активна трудова і суспільна діяльність робить її життя повноцінним, цікавим, тобто відповідає природі людини. У свій час К. Маркс писав, що покликання, призначення, завдання будь-якої людини всебічно розвивати свої здібності.

Таким чином, активна життєва позиція є комплексним показником громадської зрілості, поєднує в собі всю сукупність ставлень особистості до навколишньої дійсності, виражається в єдності високоморальних переконань, мотиваційної сфери, установок до практичної діяльності (рис. 2).

Із зазначеного вище випливає, що виховання активної життєвої позиції – це тривалий процес, який вимагає значних зусиль школи, сім'ї, закладів вищої освіти, трудових колективів тощо. Однак основна роль належить закладам вищої освіти. Школа формує основи якостей, необхідних для вияву активної життєвої позиції учнів у майбутньому, сім'я підтримує, сприяє цьому

процесу, заклади ж вищої освіти на науковій основі перетворюють закладені школою основи в переконання, знаходять можливості застосування їх на практиці.

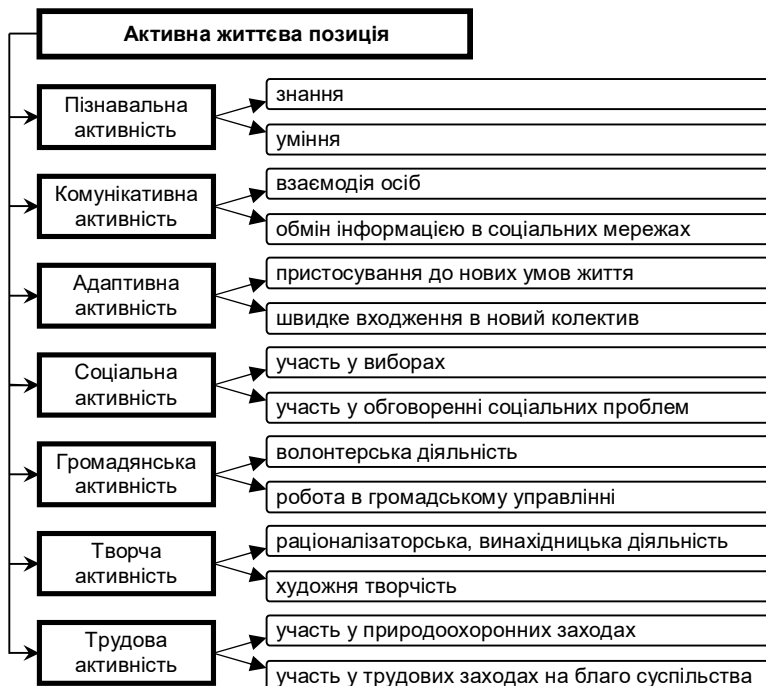

Рис. 2. Вплив активної життєвої позиції на виявлення активності студентів

Величезна роль у цьому процесі належить знанням, формуванню уявлення про цілісну картину світу, матеріалістичного світогляду. Творчо засвоєні знання спонукають студента до дій, до застосування їх на практиці за-ради науково-технічного прогресу, розвитку суспільства як у матеріальному, так і у духовному плані.

Основне завдання закладів вищої освіти – сформувати таку систему знань, яка б дозволила людині пояснювати, оцінювати та усвідомлювати зв'язки і відносини у суспільному житті, виробництві, сім'ї та праці.

Внаслідок усвідомлення отриманих знань, упорядкування, узагальнення інформації в молодій людині формується наукова картина світу, що має величезне значення для об'єктивного світосприйняття, бачення і розуміння економічних, політичних та соціальних проблем як у світовому масштабі, так і в своїй державі, що безумовно вплине на її активність.

Наукові знання сприяють формуванню життєвських знань, які спрямовують діяльність людини в повсякденному житті. Від їх наявності залежить, чи буде людина успішною, а значить і активною, в житті.

Головною умовою формування творчих знань є розвиток пізнавальної активності студентів. Треба зазначити, що це одна із важливих проблем сучасної педагогіки вищої школи. Від того, як студент ставиться до навчання, багато в чому залежить його не тільки освіченість, але і вихованість. Тому навчання треба організувати так, щоб добросовісне, творче ставлення до нього стало рисою характеру, щоб у студентів виробилась внутрішня потреба навчатись. Сучасна педагогіка вищої школи має дієві засоби активізації пізнавальної діяльності студентів – інтерактивне, проєктне, проблемне, програмоване навчання тощо. Проблема, мабуть, в іншому, в умілому їх використанні.

Не менше значення мають уміння. Особливо вміння використовувати комп'ютерну техніку. Треба визнати, що комп'ютерна є другою грамотністю людини.

Уміле і правильне використання мережі Інтернет не тільки є незамінним джерелом інформації, а й засобом активізації пізнавальної діяльності. Сьогодні, а тим більше в майбутньому, не можна собі уявити людину з активною життєвою позицією, не озброєну сучасними знаннями та уміннями.

Освічена людина швидше адаптується в нових обставинах, приймає правильні рішення, набуває авторитет у колективі, стає його лідером.

Дуже важливе значення для виховання активної життєвої позиції у студентів має їх залучення до художньої творчості, роботи в наукових товариствах, спортивних секціях та заходах щодо захисту природи, наприклад, у таких, як екологічний рух. Правильно організована діяльність студентів дає можливість, як

кажуть, «знайти себе», тобто визначитись у правильності вибору життєвого напрямку на майбутнє.

Важливо також виявити і розвивати у студентів ті здібності, які властиві їм від самодіяльності, технічної творчості, спорту тощо.

Разом з отриманим задоволенням від досягнутих успіхів у таких студентів розвивається активність в інших видах діяльності. Як показує практика, такі студенти швидко адаптуються в новому колективі, посідають лідерські позиції, генерують нові ідеї, беруть активну участь у різних видах позанавчальної діяльності. В них розвивається потреба бути активними.

Висновки. Соціально-економічні, політичні зміни, які відбувались останніми роками і відбуваються нині в нашій країні, потребують зростання життєвої активності громадян, особливо молодих. Практика показує, що покладатись на стихійність у цій справі не варто. Треба в людей, особливо молодих, активну життєву позицію формувати. З переходом нашої школи, в широкому розумінні, на компетентнісне спрямування це цілком реально, адже активна життєва позиція переважно базується на компетентностях, які формуються як в середніх, так і вищих закладах освіти. Єдине, що необхідно, це виховний процес спрямувати на досягнення поставленої мети.

Список використаних джерел

1. Кузьменко В. В. Підготовка студентів до формування в учнів наукової картини світу: навчально-методичні рекомендації. Херсон: Видавництво ХДУ, 2004. 48 с.

2. Пометун О. К. Компетентнісний підхід – найважливіший орієнтер розвитку сучасної освіти. *Рідна школа*. Київ. 2005. № 1. С. 65–69.

3. Помиткіна Л. В. Визначення власної життєвої позиції студентами як психологічна проблема. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Херсон, 2014. Вип. 1, Т. 1. С. 234–239.

Hetta V., Yermak S.

STUDENT YOUTH'S ACTIVE LIFE POSITION FORMING

In the life of each person, an important role is played by his/her activity. It means active attitude to the surrounding reality, education, socio-political events, public, labor, business, sports activities. The authors of the article believe that the versatility of the concept of "activity" should be expressed in a more complex concept "active life position" and considered as one of the key competences of a person, which should be formed and developed throughout the person's life.

Active life position is a complex concept. It is an indicator of a person's civil maturity and includes the totality of attitudes of an individual to the surrounding reality (society, collective, himself/herself, nature, studying, work, etc.) and is expressed in activity.

As usual, the main influence on human's education is made in educational institutions.

Their main task is to create such system of knowledge that would allow a person to explain, evaluate and understand the connections and relationships in public life, industry, family and work.

The school forms the basis for the qualities necessary for revealing pupils' active life position in future. The family supports and facilitates this process. Higher educational institutions, in turn, on a scientific basis, turn the school foundations into beliefs, find opportunities to apply them in practice.

Based on the essence of active life position (they are presented in the form of a diagram in the article), the authors of the article believe that the key and decisive role in an active life position forming belongs to higher educational institutions.

According to the authors, the main means of influence on student youth's active life position forming and developing is activity, active participation in public life, socio-political events, various types of work, sports, amateur activities, etc.

Active activity largely depends on human's awareness, life knowledge and skills that emerge on the basis of gained scientific knowledge. Educated, knowledgeable person has broader outlook, fuller idea of the surrounding reality, more holistic view of the interdependence of processes and phenomena. Therefore, as a rule, such a person acts more purposefully, creatively and actively.

Key words: *active life position, knowledge, skills, activity, need, activeness, competence approach.*

References

1. Kuzmenko, V. V. (2004), *Students' training to form pupils' scientific picture of the world: educational and methodical recommendations*, KhSU Publishing House, Kherson, 48 p.
2. Pometun, O. K. (2005), „Competence approach is the most important benchmark for the development of modern education”, *Native school*, Kyiv, № 1, pp. 65–69.
3. Pomytkina, L. V. (2014), „Defining their own life position by the students as a psychological problem”, *Kherson State University Scientific Bulletin*, Kherson, Issue. 1, Vol. 1, pp. 234–239.

УДК 338.242

DOI 10.32755/sjeducation.2020.01.039

Гончаренко О. Г.,

доктор економічних наук, професор,

начальник кафедри економіки та соціальних дисциплін,

Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна

ORCID: 0000-0003-1101-6019

ЗАГРОЗИ ЕКОНОМІЧНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ ТА ЇХ ВИЯВ У НАЦІОНАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

У статті досліджено актуальні загрози економічній безпеці України в умовах розвитку економічної системи. Визначено, що загрози національним інтересам країни та її економічній безпеці згруповані в економічній, соціальній, політичній та правовій площинах. Встановлено, що Україні за останні три роки вдалося відновити макроекономічну стабільність, забезпечити незначне зростання ВВП на душу населення, «запустити реформи», проте залишилось багато внутрішніх та зовнішніх викликів. Проаналізовано, що на сучасному етапі розбудови ринкової економіки перед Україною постають численні виклики, вирішення яких є першочерговим завданням, зокрема: низький рівень інноваційно-інвестиційної активності, нестабільність національної валюти, наявність тіньових операцій, наявність державного боргу та негативне сальдо зовнішньоекономічної діяльності. Висвітлено, що економічна безпека має складну внутрішню структуру, визначальною її здатністю є забезпечення сталого розвитку національної економіки та захист і реалізація національних інтересів держави.

Ключові слова: економічна безпека, сталий розвиток національної економіки, загрози економічній безпеці України.

Постановка проблеми. У сучасних умовах світових глобалізаційних процесів забезпечення національної безпеки держави є першочерговою умовою сталого розвитку національної економіки. Ключова роль у цьому процесі відводиться економічній безпеці та її здатності протистояти зовнішнім та внутрішнім загрозам. Одним з пріоритетів забезпечення економічної безпеки нашої держави є подолання економічної кризи в умовах «воєнної агресії сусіда», що негативно впливає на динаміку соціально-економічного розвитку, поглиблює макроекономічний дисбаланс, збільшує фінансову залежність та загрожує національній безпеці суспільства. Тому необхідною умовою сталого розвитку національної економіки країни є забезпечення захисту інтересів громадян, суспільства і держави. Динамічна зміна внутрішніх та зовнішніх чинників розвитку національної економічної системи

актуалізує наукові дослідження питань забезпечення економічної безпеки та оцінку внутрішніх і зовнішніх загроз. Дослідження стану складових елементів та загроз у сучасних умовах має особливо важливе значення, оскільки дозволяє мінімізувати негативний вплив і своєчасно вживати організаційно-правові заходи забезпечення сталого розвитку національної економіки та її економічної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення питань національної безпеки, зокрема її складової, економічної безпеки, завжди цікавила економістів, політиків, менеджерів, юристів тощо. Вивченню питань економічної безпеки присвятили свої наукові праці вчені Т. Бондарчук, В. Варналій, Н. Наконечна, Л. Гринів, Н. Кириєнко, А. Ревенко, В. Срібний та ін. Наукові дослідження, що стосуються оцінки стану загроз економічній безпеці та функціонуванню національної економіки, є дуже важливими в умовах динамічної зміни ринкового середовища та до того ж ще недостатньо дослідженим.

Формулювання цілей статті (постановка завдань). Метою статті є оцінка загроз економічній безпеці та обґрунтування основних напрямів мінімізації їх дії в сучасних умовах функціонування національної економіки.

Виклад основного матеріалу. Законодавство України трактує економічну безпеку як поєднання економічних, політичних та правових умов, що забезпечують довгострокове виробництво максимальної кількості економічних ресурсів на душу населення ефективним способом, або ж це загальнонаціональний комплекс заходів, що забезпечує сталий розвиток національної економіки держави та механізм протидії екзогенним та ендогенним факторам, що породжують різні види загроз [1]. Наконечна Н. трактує економічну безпеку держави як такий стан національної економіки, коли забезпечується захист національних інтересів, соціально-орієнтований розвиток країни та її економічний і оборонний потенціал, навіть за найнесприятливіших умов розвитку внутрішніх і зовнішніх процесів [6, с. 283]. Динамічність ринкових змін, дія екзогенних та ендогенних чинників на національну економіку в сучасних умовах актуалізує дослідження питань уникнення загроз та визначення шляхів забезпечення економіч-

ної безпеки. Варналій З. визначає економічну безпеку як стан національної економіки, що дозволяє запобігти внутрішнім і зовнішнім загрозам та забезпечити сталий соціально-економічний розвиток країни [3, с. 117]. На думку А. Ревенко, «економічна безпека характеризується стійкістю щодо впливу ендегенних (внутрішніх) та екзогенних (зовнішніх) чинників, які створюють загрозу суспільства» і сталому розвитку національної економіки [9, с. 18]. Вчені-економісти головною стратегічною економічною загрозою безпеці країни називають втрату конкурентних переваг, які здатні стати драйверами прискореного і стійкого економічного зростання та вивести країну на світовий рівень. Якщо ж Україна «застрягне» на сировинно-індустріальному рівні, це не дозволить їй у короткостроковій перспективі «вирватися з пастки середнього доходу» та, зважаючи на ситуацію на Сході країни, «поставить під питання саме існування нашої держави» [7]. Тому сьогодні Україна стоїть перед дилемою «розвивайся і модернізуйся, або помирись», що у стратегічному плані безпеки фактично зводиться до проблеми прискореного розвитку і суспільної модернізації. Але, на думку вчених та аналітиків, це не єдина загроза.

Поточні тенденції у сфері світових фінансів є другим масштабним викликом економічній безпеці України. Домінуюча у світі неокейнсіанська економічна політика «привела до небувалого накопичення боргів, виникнення гігантських "бульбашок", надутих емітованими грошима, та відповідного спотворення нормальних ринкових ролей спекулятивного капіталу, інвестиційної інфраструктури та банківської системи» [7]. І тут слід зазначити, що спекуляції на ринках цінних паперів втратили зв'язок з реальним управлінням ризиками бізнесу та перетворилися «на азартну гру з нульовою сумою», яка поглинає емісійні гроші, а реальні облікові ставки хоч і стали «додатними», але все одно залишаються низькими і не заохочують приватних нагромаджень. І будь-яка спроба обмежити грошову емісію та підвищити % ставку може обернутися світовою борговою кризою, яка здатна похитнути економіку та ринки не тільки країн, що розбудовують ринкову економіку, а навіть ринки найрозвиненіших країн світу, адже протягом останньої чверті сторіччя уряди, корпорації та громадяни цих країн приймали рішення, «виходячи з

небувалої в історії доступності кредитних грошей» [7]. Така ситуація є дуже ризиковою для України і в будь-який момент може вибухнути новою кризою з непередбачуваними наслідками. Слід зазначити, що названі стратегічні виклики не охоплюють увесь комплекс зовнішніх загроз, бо перед Україною ще стоять численні внутрішні виклики. Концептуальні засади визначення рівня економічної безпеки країни, визначені в Методичних рекомендаціях [5], дозволяють з'ясувати та оцінити основні індикатори, реальні та потенційні загрози сталого розвитку національної економіки й безпеки суспільства. Вважаємо, що основними загрозами українського суспільства і національних інтересів країни є такі явища, згруповані в чотирьох площинах (табл. 1).

Таблиця 1

Загрози та їх вияв у сферах суспільного життя

Економічна сфера: негативне зовнішньоекономічне сальдо, втрата ринків збуту, тінізація національної економіки, наявність державного боргу, нестабільність національної валюти тощо	Соціальна сфера: зростання споживчих цін, низькі соціальні стандарти, низький рівень доходів населення, трудова міграція тощо
Політична сфера: порушення цілісності кордону, відсутність політичної волі і відповідальності, неузгодженість законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, корумпованість та криміналізація економіки тощо	Правова сфера: суперечливість, нестабільність законодавства, відсутність протидії організованій економічній злочинності, низький рівень довіри до державних інституцій, повільний темп органів державної влади тощо

Незважаючи на те, що Україні вдалося за останні три роки відновити макроекономічну стабільність, забезпечити незначне зростання ВВП на душу населення, зменшити рівень тінізації економіки, «запустити реформи», проте залишилось ще багато внутрішніх та зовнішніх викликів, які загрожують їй не тільки національним інтересам, а й активно сприяють «застрягти» на сировинно-індустріальному рівні розвитку [7]. Варто зазначити, що стратегічною загрозою економічній безпеці, на думку вчених та аналітиків, є втрата конкурентних переваг, а також низка негативних тенденцій в економічній, соціальній, політичній та правовій сферах. На сучасному етапі розбудови ринкової економіки перед Україною постають численні виклики, вирішення яких, на нашу думку, є першочерговим завданням:

1. *Негативне зовнішньоекономічне сальдо* – за даними НБУ, поширення COVID-19 мало обмежений вплив на експорт товарів, але знизило імпорт товарів та послуг. Незважаючи на економічну кризу, зовнішня торгівля України товарами в I кв. 2020 року залишилася майже без змін. Статистичні дані Державної служби статистики України показують, що в I кв. 2020 року експорт товарів становив 12 251 млн дол. США, або 99,8 % у порівнянні з I кв. 2019 року (рис. 1) [7].

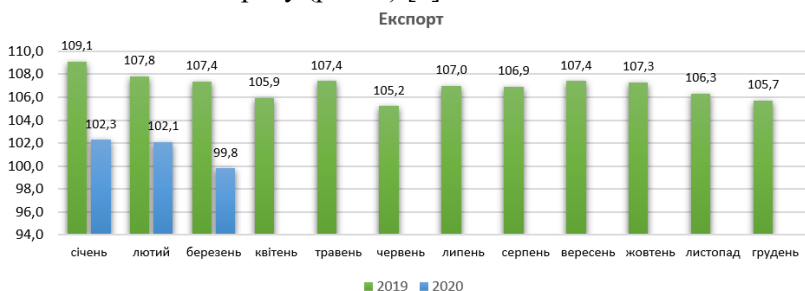

Рис. 1. Темпи зростання (зниження) експорту товарів, %
(складено автором за даними ДССУ)

На початку 2020 року обсяги експорту товарів були на рівні 2019 року, а його асортимент становили зернові та олійні культури, зокрема кукурудза, ячмінь та соняшникова олія. Крім того, з початку року 2020 року відновилося зростання експорту залізних руд до Китаю, а скоротилися поставки в Аргентину та Бразилію. Слід зазначити, що відновлення окремими заводами виробництва добрив у минулому році сприяло збільшенню експорту продукції хімічної промисловості. Однак їх вплив на зовнішньоторговельне сальдо нівельоване подальшим погіршенням світової цінової кон'юнктури та нерівномірними поставками машинобудівної продукції. Через послаблення світового попиту знижувалися обсяги експорту металургійної продукції. Скоротився попит на трубну продукцію внаслідок послаблення бурової активності на тлі істотного падіння цін на нафту. Послаблення попиту на тлі запровадження карантинних обмежень та низьких цін на нафту (що негативно позначилося на обсягах виробництва біоетанолу) зумовлює зменшення поставок соняшникової олії та насіння олійних у другій половині 2020 року. За даними НБУ, імпорт то-

варів у I кв. 2020 року знизився вперше з 2016 року (на 3,9 %) на тлі високої бази порівняння, сформованої пільговим розмитненням автомобілів з іноземною реєстрацією на початку 2019 року. Доцільно зазначити, що аналітики Держстату також підтвердили підрахунки Нацбанку, що імпорт продовжує своє падіння. Згідно з даними ДССУ імпорт товарів у I кв. 2020 року становив – 13 310,2 млн дол., або 96,6 % (рис. 2) [7].

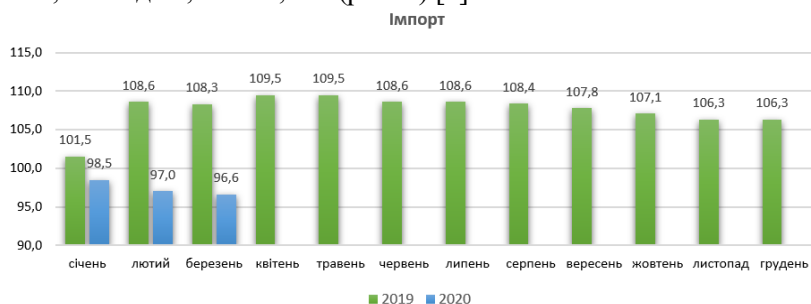

Рис. 2. Темпи зростання (зниження) імпорту товарів, %
(складено автором за даними ДССУ)

На думку аналітиків, зростання імпорту товарів призупинилося через зниження попиту на продукцію машинобудування, не здійснювались закупівлі ядерного палива та газовидобувного обладнання. Слід зазначити, що поширення COVID-19 у Китаї та зниження попиту на внутрішньому ринку на товари не першої необхідності і стало причиною сповільнення зростання імпорту мобільних телефонів та комп'ютерів на початку 2020 року. На нашу думку, запровадження карантинних заходів стимулювало закупівлю продовольчих та фармацевтичних продуктів, але стримало зростання імпорту окремих груп промислових товарів. Крім того, закриття кордонів наприкінці березня призвело до певного зниження обсягів неформального імпорту. У цілому світова пандемія забезпечила стійкий від'ємний внесок в імпорт товарів. Крім того, падіння світових цін на природний газ нівелювало нарощування закупівлі природного газу (за I квартал обсяг закачування збільшився в 1,8 разів), а вартісні обсяги його імпорту лише незначно перевищили обсяги 2019 року. Імпорт інших енергоносіїв знижувався: падіння світових цін на нафту зумовило зниження обсягів імпорту нафтопродуктів. Слід зазна-

чити також, що тепла зима та накопичені запаси дозволили зменшити імпорт вугілля, а зниження попиту в металургійній промисловості – імпорту коксу.

2. *Інноваційно-інвестиційна діяльність* – у 2019 р. Україна посіла 53-є місце в рейтингу із загальним балом 48,09. (У 2018 році Україна посідала 46-у сходинку рейтингу) [10, с. 9]. Падіння індексу зумовлено послабленням позиції України за 6-ма із семи складових, зокрема: інтенсивністю наукових досліджень (визначається співвідношенням витрат держави на проведення науково-дослідних та дослідницько-конструкторських розробок до валового внутрішнього продукту), продуктивністю праці, використанням інноваційних технологій (% компаній, що застосовують інноваційні технології до загальної кількості підприємств), кількості дослідників (співвідношенням кількості вчених на 1 млн населення країни), виробництвом продукції з доданою вартістю (вироблено доданої вартості до ВВП), ефективності вищої освіти (% випускників ЗВО в загальній кількості випускників) та патентній активності. Розрахунок складових інноваційного індексу Bloomberg за 2018–2019 роки відображено в (табл. 2).

Таблиця 2

Місце України за складовими інноваційного індексу Bloomberg [10]

Роки	Загальний індекс	Інтен. дослідж. (витрати на НДДКР до ВВП)	Продуктивність	Використання інноваційних технологій (% комп. у заг. к-ті підприємств)	Кількість дослідників (число науковців на 1 млн жителів)	Виробництво з доданою вартістю (ДВ до ВВП)	Ефект. вищої освіти (% випускників ЗВО в заг. кількості випускників)	Патентна активність
2018	46	47	50	32	46	48	21	27
2019	53	54	60	37	46	58	28	35

3. *Тіньова економіка* – за даними Національного банку України, в 2019 році тіньові операції становили майже чверть ВВП або 846 млрд грн, рівень тіньової економіки у 2018 році становив 30 % від обсягу офіційного ВВП [11]. Слід зазначити, що однією з основних загроз тінізації економіки для економічної

системи держави є спотворення механізмів дії законів та інструментів ринку, що призводить до неефективності стимулювання розвитку галузей національної економіки та стримує її сталий розвиток. На думку вчених та аналітиків, органи державної влади повинні запроваджувати заходи, спрямовані на мінімізацію дії негативних чинників:

– низька ефективність держави в забезпеченні інституційних основ розвитку конкурентоспроможної економіки – відповідно до Звіту про Глобальний індекс конкурентоспроможності в 2018 році ефективність державних та суспільних установ («Інституцій») залишається одним з найбільших конкурентних «провалів» економіки України (110 місце серед 140 країн). Низька позиція в рейтингу за цим індексом свідчить, що адміністративні та правові умови, в яких діють суб'єкти господарювання, залишаються несприятливими через незмінно високий рівень корупції, відсутність ефективної судової системи та належного захисту прав власності [11];

– високий рівень корупції – за індексом сприйняття корупції в 2019 році Україна посіла 126 місце зі 180 країн (повернулась на рівень 2017 року). Слід зазначити, що у 2018 році за рівнем корупції Україна посідала 120 місце із 180 країн [11];

– низька ефективність функціонування органів судової системи – міжнародні експерти рівень незалежності судової влади та рівень ефективності правової системи в арбітражному врегулюванні в 2019 та 2018 роках оцінюють низько (відповідно на 117 і 103 місцях у рейтингу);

– недостатній захист прав на рухомому та нерухомому власність, включаючи права на фінансові активи – за даними аналітиків та міжнародних експертів Україна в 2019 році посіла 129 місце за рівнем захисту прав власності та 114 – за рівнем захисту прав інтелектуальної власності.

4. *Наявність державного боргу*, який виникає внаслідок фінансових запозичень держави, договорів і угод про надання кредитів та позик, пролонгації та реструктуризації боргових зобов'язань минулих років. Маркс К. називає державний борг «одним із найсильніших важелів початкового накопичення капіталу, бо «позики дозволяють уряду покривати надзвичайні ви-

трати і змушує уряд при кожних нових надзвичайних витратах вдаватися до все нових та нових позик» [4, с. 764–767]. Сукупність боргових зобов'язань держави містить гарантований державою борг, що виникає внаслідок прийнятих на себе державою гарантій за зобов'язаннями третіх осіб, або прийняті на себе державою зобов'язання третіх осіб [2, с. 31].

За даними Мінфіну України, сукупний державний борг за останні десять років зростає, про що свідчать дані табл. 3.

Таблиця 3

**Динаміка державного боргу України
за 2010–2020 роки, млн грн [8]**

Станом на	Зовнішній	Внутрішній	Сукупний	Держборг щодо ВВП, %
31.12.2010	276745,6	155489,8	432235,4	39,9
31.12.2011	299413,9	173707,7	473121,6	35,9
31.12.2012	308999,8	206510,7	515510,6	36,6
31.12.2013	300025,4	284088,7	584114,1	40,1
31.12.2014	611697,1	488866,9	1100564,0	70,2
31.12.2015	1042719,6	529460,6	1572180,2	79,4
31.12.2016	1240028,7	689730,0	1929758,7	81,0
31.12.2017	1374995,5	766678,9	2141674,4	71,8
31.12.2018	1397217,8	711409,3	2168627,1	60,9
31.12.2019	1159221,6	839053,8	1998275,4	50,3
30.04.2020	1328841,7	867522,5	2196363,5	x

Бондарчук В. вважає, що причинами виникнення державного боргу України є: щорічний дефіцитний бюджет, перевищення темпів зростання державних видатків над темпами зростання державних доходів; залучення коштів нерезидентів з метою підтримки стабільності національної валюти [2, с. 34]. А тому слід зазначити, що обсяги державного боргу прямо і опосередковано впливають на економічний потенціал держави. Сьогодні зовнішні позики держави переважно більшістю спрямовані на покриття дефіциту бюджету та сплати попередніх боргових зобов'язань, що призводить до падіння темпів економічного розвитку країни та добробуту населення.

5. *Нестабільність національної валюти* – незважаючи на те, що за останній рік вдалося стабілізувати національну валюту, на думку аналітиків валютного ринку, впливи на «самопочуття»

гривні «завтра і в середньостроковій перспективі» залежать від співпраці з МВФ. Крім того, аналітики визначили чинники, які «в короткостроковій перспективі» впливають на ситуацію на валютному ринку, серед них:

– «міжнародна лихоманка» по парі євро/долар на фоні стрімкого обвалу цін на нафту, що опосередковано впливає на котирування гривні щодо євро;

– активний період сплати бюджетних платежів до 20-го числа в бізнесу, дефіцит гривні дещо стримує покупців валюти та стимулює її продаж експортерами;

– поведінка готівкового ринку, оскільки тривають спекуляції з переливанням валюти із безготівкової в готівкову, і продаж її за завищеним курсом через «обмінники»;

– погашення депозитних сертифікатів на суму 140 мільярдів гривень у короткостроковій перспективі та інше.

Висновки. Досліджуючи загрози економічної безпеки України та їх вияв у сферах суспільного життя, автором виділено такі основні виклики, які сьогодні постали в економічній сфері, зокрема, наявність негативного зовнішньоекономічного сальдо, втрата ринків збуту, тінізація національної економіки, наявність державного боргу, нестабільність національної валюти тощо. Проведена нами оцінка виявила, що перед Україною стоїть багато викликів, які загрожують її економічній безпеці, зокрема: високий рівень тінізації національної економіки, несприятливий інвестиційний клімат та низький рівень інноваційної діяльності, високий рівень зовнішньої заборгованості, коливання валютного курсу та багато інших. Протидіяти внутрішнім та зовнішнім загрозам, з метою забезпечення економічної безпеки, в Україні можливо завдяки реформуванню національної економіки та поглибленню співпраці з Європейським Союзом, створення сприятливого інвестиційного клімату в країні; стимулювання запровадження інновацій та інноваційної діяльності суб'єктів господарювання, оптимізації структури та обсягів зовнішнього боргу, зменшення рівня тінізації економіки, а також проведення реформи правоохоронних органів та судової системи тощо. Зазначені заходи сприятимуть підвищенню рівня економічної без-

пеки, забезпечать сталий розвиток національної економіки і підвищать рівень життя населення країни.

Список використаних джерел

1. Про економічну безпеку України: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>.
2. Бондарук Т. Г. Державний борг України та видатки бюджету на його обслуговування. *Статистика України*. 2018. № 1. С. 30–39.
3. Варналій З. С. Економічна безпека України: проблеми та перспективи зміцнення: монографія. Київ: Знання України, 2011. 299 с.
4. Маркс К. Капітал. Москва, 1988. Т. 1. 900 с.
5. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України: наказ Міністерства економічного розвитку та торгівлі від 29.10.2013 р. № 1277. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/218014__218079/.
6. Наконечна Н. В. Методологічні підходи до оцінювання рівня фінансової безпеки України. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2013. Вип. 23.14. С. 281–287.
7. Основні макроекономічні показники соціально-економічного розвитку країни в 2019 році. URL: https://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2014/mp/dopovidx/arh_bul.html.
8. Платіжний баланс України в 2019 році. URL: <https://index.minfin.com.ua/economy/balance/2019/>.
9. Ревенко А. Проблеми формування національної економічної безпеки України. *Економіка України*. 1993. № 11. С. 15–21.
10. Стан інноваційної діяльності та діяльності у сфері трансферу технологій в Україні у 2018 році: аналітична довідка. Київ: УкрІНТЕІ, 2019. 80 с.
11. Тіньова економіка України в 2019 році. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/doslidjennya-tinovoyi-ekonomiki-v-ukrayini--mayje-chvert-vvp--abo-846-mlrd-griven--perebuwaye-v-tini>.

Honcharenko O.

THREATS TO THE ECONOMIC SECURITY OF UKRAINE AND THEIR EFFECT ON THE NATIONAL ECONOMY

The article addresses the current threats to Ukraine's economic security in the dynamic conditions of economic system development. Ensuring economic security is considered as one of the most important national priorities for the development of the national economy. The threats to the national interests of the country and its economic security are determined to be grouped in the economic, social, political and legal spheres. Over the past three years, Ukraine has managed to restore macroeconomic stability, to ensure a slight increase in Gross Domestic Product per

capita, to reduce the shadowing of the economy, to launch reforms, but still there are many internal and external challenges that «stuck» at the commodity-industrial level of development. At the present stage of market economy development Ukraine faces numerous challenges, the solution of which is a priority, in particular:

– *low level of innovation and investment activity – in 2019 Ukraine took 53rd place in the ranking of countries (in 2018 – 46th place) according to the components of the Bloomberg innovation index. This decline is due to a decrease in the integrated components of this index, in particular: the intensity of research and development, productivity, use of innovative technologies, efficiency of higher education, patent activity and production of goods in value added.*

– *shadowing of the national economy – according to the National Bank of Ukraine in 2019, such operations are almost a quarter of Gross Domestic Product or 846 billion UAH. The threat posed by the shadowing of the national economy is the distortion of the mechanisms of laws and market instruments, which leads to inefficiency and hinders its development.*

– *availability of public debt – following the results of 2019, the public debt of Ukraine consists of domestic liabilities – 839 billion UAH. (which is 42% of the total) and external 1159.22 billion UAH (58% of total debt).*

– *negative balance of foreign economic activity – according to the results of 2019, foreign trade trends have not changed compared to 2018. Ukraine continues to sell raw materials and agricultural products, and to buy oil products, polymer products, chemical fertilizers and many other finished goods.*

– *instability of the national currency – despite the fact that over the past year it has been managed to stabilize the national currency, according to foreign exchange market analysts, the impact on the hryvnia «health» of «tomorrow and in the prospect» depends on cooperation with the International Monetary Fund.*

Despite the fact that economic security has a complex internal structure, its defining ability is to ensure the sustainable development of the national economy and the protection and realization of national interests of the state.

Key words: *economic security, sustainable development of the national economy, threats to the economic security of Ukraine.*

References

1. Ukraine (2018), *On the economic security of Ukraine*: Law of Ukraine, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>.
2. Bondaruk, T. G. (2018), „Public debt of Ukraine and budget expenditures for its servicing”, *Statistics of Ukraine*, № 1, pp. 30–39.
3. Vernalii, Z. S. (2011), *Economic security of Ukraine: problems and prospects of strengthening*: monograph, Knowledge of Ukraine, Kyiv.
4. Marks, K. (1988), *Capital*, Moscow, Vol. 1.
5. Ukraine (2013), *On the Methodical Recommendations Statement about calculation of level of economic security of Ukraine*: Order of the Ministry of Economic Development and Trade dated 29.10.2013 № 1277, available at: https://zakononline.com.ua/documents/show/218014__218079/.

6. Nakonechna, N. V. (2013), „Methodological approaches to assessing the level of financial security of Ukraine”, *Scientific Bulletin of NFU of Ukraine*, Iss. 23.14, pp. 281–287.

7. *The main macroeconomic indicators of socio-economic development of the country in 2019*, available at: https://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2014/mp/dopovidx/arh_bul.html.

8. *Ukraine's balance of payments in 2019*, available at: <https://index.minfin.com.ua/economy/balance/2019/>.

9. Revenko, A. (1993), „Problems of formation of national economic security of Ukraine”, *Ukraine economy*, № 11, pp. 15–21.

10. *The state of innovation and activity in the field of technology transfer in Ukraine in 2018: analytical reference*, (2019), UkrINTEL, Kyiv.

11. *Shadow economy of Ukraine in 2019*, available at: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/doslidjennya-tinovoyi-ekonomiki-v-ukrayini--mayje-chvert-vvp--abo-846-mlrd-griven--perebuwaye-v-tini>.

УДК 371.134:371.686+811.111

DOI 10.32755/sjeducation.2020.01.052

Конотоп О. С.,

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри мов і методики їх викладання,
Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка, м. Чернігів, Україна
ORCID: 0000-0002-8451-357X

ЦІЛЬОВИЙ РІВЕНЬ ІНШОМОВНОЇ ПРАКТИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Мета статті – визначення вимог щодо цільового вступного і випускового рівнів відповідно до підготовки студентів за освітньо-професійною програмою галузь знань 01 Освіта/Педагогіка, спеціальність 013 Початкова освіта.

Наукова новизна полягає в аналізі нормативних документів щодо цільового вступного і випускового рівнів відповідно до підготовки студентів.

Висновки. Вивчення документів та їх аналіз засвідчили відсутність уніфікації вимог і їх відображення в державних документах щодо досягнення вступного та випускового рівнів володіння англійською мовою майбутніми учителями початкової школи. Вважаємо, що відповідно до підготовки студентів за освітньо-професійною програмою галузь знань 01 Освіта/Педагогіка, спеціальність 013 Початкова освіта вступний рівень повинен дорівнювати В1, а випусковий – В2; під час вступу на освітній ступінь «магістр» – В2, а випусковий – В2+. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у визначенні реального стану рівня іншомовної практичної підготовки на освітньому ступені «бакалавр» у немовних ЗВО України – проведенні відповідного тестування.

Ключові слова: іншомовна практична підготовка, майбутні вчителі початкової школи, бакалавр, магістр.

Одним із важливих завдань сучасних закладів вищої освіти (ЗВО) є підготовка компетентних фахівців відповідно до рівнів світових стандартів, соціально й професійно мобільних, конкурентоспроможних на вітчизняному, європейському і світовому ринках праці, орієнтованих на освіту впродовж усього життя. Саме тому сьогодні в Україні відбувається глобальне реформування всіх ланок освітньої системи, що зумовлено не лише об'єктивними вимогами часу, а й станом самої системи освіти. В умовах інтеграції України в міжнародний науково-освітній простір вивчення і викладання іноземних мов (ІМ), а особливо англійської – мови міжнародного спілкування стає одним з ключових для підвищення конкурентоспроможності випускників на внутрішньому, європейському і світовому ринках праці.

Підготовка педагогічних працівників в Україні здійснюється у 93 ЗВО: 53 – державної форми власності, 33 – комунальної, 7 – приватної [1, с. 3]. Проведений нами аналіз даних, що розміщений на сайті <http://www.vstup.info/>, станом на 01.09.2018 та 01.09.19 дозволив укласти список із 48 ЗВО, що становить 51,6 % від загальної кількості педагогічних ЗВО, які готують студентів за освітньо-професійною програмою галузь знань 01 Освіта/Педагогіка, спеціальність 013 Початкова освіта освітня програма 013.00.01. Освітній рівень – перший (бакалаврський), освітня кваліфікація – бакалавр з початкової освіти (термін навчання 3 роки 10 місяців) (денна форма навчання).

На підставі даних Інформаційної системи «Вступ.ОСВІТА.UA», отриманих з Єдиної державної електронної бази з питань освіти 25 липня 2019 року, була складена рейтингова таблиця спеціальностей за кількістю поданих абітурієнтами заяв на навчання для здобуття ступеня бакалавра на основі повної загальної середньої освіти за всіма формами навчання. Відповідно до даних цієї ж інформаційної системи, на спеціальність галузі «Освіта та педагогіка» було подано більше 75 124 заяв, із 7 спеціальностей цього спрямування «Початкова освіта» (7109) посідає четверте місце в рейтингу після «Середньої освіти» (39517), «Дошкільної освіти» (10758) і «Фізкультури і спорту» (8285), а кількість зарахованих студентів демонструє популярність цієї спеціальності серед абітурієнтів ЗВО педагогічного спрямування [2]. Це дозволяє нам дійти висновків про те, що в більшості педагогічних ЗВО відбувається підготовка майбутніх учителів початкової школи (ПШ) і цей напрямок користується популярністю серед майбутніх абітурієнтів. А отже, якісна підготовка вчителя ПШ набуває першорядного значення.

Зокрема, у «Педагогічній конституції Європи» (2013) у статті 6.2. першою серед основних компетентностей, якими має володіти вчитель ХХІ століття, зазначена комунікативна компетентність, зокрема, сучасний учитель має вільно володіти кількома європейськими мовами, адже вони необхідні для професійного успіху в умовах сучасного глобалізованого інформаційного світу і забезпечать не лише підвищення рівня його фахової підготовки, а й сприятимуть академічній мобільності [3]. У зв'язку з по-

ширенням міжнародних контактів, професійного співробітництва, інтернаціональної співпраці є гостра потреба в новому поколінні педагогів із широкою міждисциплінарною освітою й здатністю працювати на міжнародному рівні. Отже, володіння ІМ є важливим і обов'язковим складником професійної компетентності сучасного вчителя ПШ.

Дослідженням різних аспектів формування іншомовної комунікативної компетентності студентів немовних ЗВО займалося багато вчених: Р.О. Гришкова, О.Б. Тарнопольський, С.П. Кожушко, Л.І. Морська, Н.А. Сура, Н.В. Саєнко, С.О. Мелікова та ін. Проте залишається недостатньо висвітленим питання іншомовної практичної підготовки майбутніх учителів ПШ, зокрема визначення вимог щодо їхнього цільового вступного і випускового рівнів.

Термін «іншомовна практична підготовка» (О.Б. Бігіч, І.П. Задорожна, Л.Г. Кузьміна, О. Хоменко та ін.) широко використовується в сучасних науково-методичних дослідженнях, але чіткої дефініції цього поняття не існує. Як зазначає О. Хоменко, нечіткість визначення терміна призводить до того, що під поняттям «іншомовна підготовка» розуміють просто навчання іноземних мов (ІМ), оскільки іншомовну підготовку ототожнюють з іншомовною освітою, яка також зазвичай зводиться лише до характеристики процесу навчання ІМ, що передбачає реалізацію різних цілей на різних етапах розвитку суспільства: практичних цілей у плані розвитку усного мовлення та читання, освітніх цілей, зіставлення іноземної та рідної мов, опанування мовленнєвої діяльності, навчання іншомовного спілкування тощо [4, с. 58].

Дослідники також зазначають, що використання терміна «іншомовна практична підготовка», по-перше, відповідає ситуації, коли перед вищими закладами освіти стоїть завдання стимулювати здатність адаптуватися до умов глобалізованого інформаційного суспільства та прагнення до знань – навчати вчитися; по-друге, відповідає культурологічному підходові, який розглядається як тенденція переходу від техногенної цивілізації ХХ ст. до антропогенної цивілізації, руху суспільства до цивілізованості, відкритості та зумовлює зміну ціннісних орієнтацій з монокультурних на полікультурні, з суто знаннево-технологічних на культуровідповідні, з авторитарних на особистісно орієнтовані [4, с. 58].

Кузнецов А.М. вважає іншомовну підготовку базовим компонентом системи професійної підготовки майбутнього фахівця і підкреслює, що структура змісту іншомовної підготовки детермінована структурою вивчення ІМ та структурою діяльності фахівців [5, с. 3]. Покушалова Л.В. та Серебрякова Л.Т. стверджують, що це процес формування в студентів здатності до іншомовного спілкування в конкретних, фахових, ділових, наукових сферах і ситуаціях з урахуванням особливостей професійного мислення [6, с. 306]. Леушина І.В. під іншомовною практичною підготовкою розуміє сукупність взаємодіючих компонентів педагогічної системи багаторівневої професійної освіти, яка забезпечує студентам отримання знань, формування навичок і вмінь, необхідних для іншомовної складової їх майбутньої професійної діяльності та подальшого саморозвитку професіонала [7, с. 90]. Полякова Т.Ю. підкреслює, що іншомовна підготовка фахівців немовних ЗВО спрямована на задоволення актуальних диверсифікованих потреб фахівців у вивченні ІМ [8, с. 59]. Єфремова К.Ф. визначає поняття «іншомовна підготовка» як процес засвоєння лінгвістичних, спеціальних і соціокультурних знань, мовленнєвих умінь і практичних навичок, спрямований на професійний, комунікативний та загальнокультурний розвиток майбутніх фахівців, які готові до постійного професійного зростання, безперервної самоосвіти, вирішення практичних завдань в умовах сучасного інформаційного суспільства [9, с. 27].

Отже, в сучасних наукових дослідженнях «іншомовну підготовку» визначають як синтез «іншомовної освіти» з її процесуальними аспектами і їхніми компонентами та «навчання ІМ», яке вслід за Ю. Пасовим, вбачають у навчальному аспекті іншомовної освіти, розширюючи тим самим межі цього поняття [4, с. 57], поєднання методичної та дидактичної складових частин навчального процесу [10, с. 208].

Сучасний стан іншомовної практичної підготовки майбутніх учителів ПШ в Україні характеризується особливою інтенсивністю та масштабами перетворень. У низці чинних державних документів: Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ століття») (03.11.1993) (редакція станом на 29.05.1996), Національній доктрині розвитку України в ХХІ столітті (прийняття

від 17.04.2002), Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (прийняття від 25.06.2013), законах України “Про освіту” (2004) (редакція станом на 16.01.2020), “Про вищу освіту” (2014) (редакція станом на 16.01.2020), Концепція «Нової української школи» (2016), стандарт «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти» (рекомендована дата наступного перегляду серпень 2023 року) (прийняття 10.08.2018), Концепції розвитку педагогічної освіти (2018 р.) (затверджено МОН від 16.07.2018), Концепції розвитку англійської мови в університетах (2019), Проєкт Концепції розвитку освіти України на період 2015–2025 років (2014) наголошено на важливості забезпечення високоякісної підготовки майбутніх учителів ПШ, невід’ємним компонентом якої є оволодіння іншомовною практичною підготовкою.

Суттєво важливим для визначення вимог щодо цільового вступного і випускового рівнів майбутніх учителів ПШ є аналіз провідного документа, яким керуються викладачі ЗВО для розробки навчальних і робочих програм для іншомовної практичної підготовки студентів за освітньо-професійною програмою галузь знань 01 Освіта/Педагогіка, спеціальність 013 Початкова освіта освітня програма 013.00.01 (освітній рівень – перший (бакалаврський), освітня кваліфікація – бакалавр з початкової освіти) – Програми з англійської мови для професійного спілкування (АМПС), створена колективом авторів: Г. Є. Бакаєва, О. А. Борисенко, І. І. Зуенок та ін. за сприяння Британської Ради в Україні та підтримки Міністерства освіти і науки України (Київ: Ленвіт, 2005) [11] і Концепції розвитку англійської мови (АМ) в університетах (2019) [12]. АМПС встановлює національні параметри викладання та вивчення, що відповідають міжнародно визнаним стандартам, описаним у Загальноєвропейських Рекомендаціях з мовної освіти (ЗЄР, 2001 р.); є багатовимірною і модульною за своєю структурою та організацією; забезпечує стандартизовану базу для розробки університетських курсів і планів у відповідності до професійних потреб студентів та очікувань суспільства; сприяє мобільності студентів та їхній конкурентоздатності на ринку праці; заохочує до навчання впродовж усього життя та до самостійності у вивченні мов; посилює

привабливість та конкурентоздатність вищої освіти в Україні шляхом надання прозорої та гнучкої системи викладання/вивчення мов [11, с. 8]. Вона є загальною за характером і може використовуватися для цілої низки спеціальностей. Її зміст відбирався на основі аналізу національних та міжнародних навчальних стандартів, професійних вимог та потреб студентів. АМПС має практичне спрямування, висуваючи пропозицію щодо набуття студентами професійної та функціональної комунікативної компетенції в користуванні англійською мовою. Це здійснюється шляхом інтеграції мовленнєвих умінь та мовних знань у рамках тематичного і ситуативного контексту відповідно до академічної та професійної сфер студента. АМПС надає викладачам інструменти для розробки змістових дескрипторів, які слугуватимуть надійним критерієм оцінки. Дескриптори можуть також використовуватися як основа для розробки Мовного портфеля для професійного спілкування, який є інструментом документального оформлення та оцінки індивідуальних мовленнєвих умінь студентів [11, с. 9]. Основною метою дисципліни «Іноземна мова» (назва навчального предмета може варіюватися залежно від ЗВО України) на немовних факультетах ЗВО є підвищення вихідного рівня володіння ІМ студентами, досягнутого на попередньому ступені освіти, а також оволодіння ними необхідним і достатнім рівнем іншомовної комунікативної компетентності для вирішення соціально-комунікативних завдань у різних сферах професійної діяльності під час спілкування із зарубіжними партнерами, а також для здійснення подальшої навчально-пізнавальної діяльності [11, с. 1], його можна вважати достатнім для переходу до оволодіння професійно орієнтованими іншомовними навичками й уміннями в усіх видах мовленнєвої компетентності.

У 2019 році Міністерство освіти і науки розробило та затвердило Концепцію розвитку англійської мови в університетах [12]. Так, документ передбачає організацію мовних курсів та інтенсивів. Володіння англійською мовою на рівні не менш як B1 стане обов'язковою умовою для вступу, B2 – для випуску. Частина профільних дисциплін пропонують зробити англійськими та проводити регулярні "скрінінги знань", зокрема, запровадити обов'язкове ЗНО з ІМ після бакалаврату. У МОН було вирішено

забезпечити вхід на рівні B1 усіх студентів на початку навчання, а мета – до 2023 року всі студенти мають оволодіти мовою на відповідному рівні. Саме тому Концепція (2019) передбачає, що до 2023 року рівень володіння англійською на рівні B1 буде обов'язковим під час вступу на бакалавра.

Концепція (2019) передбачає: проходження обов'язкового "скрінінгового" тесту з англійської мови всіма абітурієнтами з метою встановлення рівня володіння мовою; якщо рівень вступника нижче B1, це не позбавляє його права брати участь у конкурсі на вступ до вищої освіти в звичайному режимі, але такі абітурієнти до початку навчального року (до 1 вересня або до 1 жовтня) повинні пройти мовний інтенсив для досягнення рівня B1.

Передбачено також, що через стандарти вищої школи буде прописано вимогу, що обов'язково студент бакалаврату, незалежно від спеціальності, мусить засвоїти ІМ на рівні B1+, якщо він хоче отримати диплом. Для старших рівнів – магістри та доктори філософії з академічним компонентом – обов'язковим буде рівень B2.

Для заохочення у ЗВО до викладання і студентів до вивчення англійської мови під час бакалаврату концепція передбачає збільшення годин та зміни змісту мовних дисциплін.

У Концепції (2019) зазначено, що надалі широко використовуватимуть іспити для підтвердження рівня володіння англійської мови на рівні B2. Це передбачає у короткостроковій перспективі поширити Єдиний вступний іспит (ЄВІ) – тобто "ЗНО в магістратуру" з ІМ – на всі магістерські спеціальності для підтвердження рівня B2.

Для створення живих стимулів для університетів і студентів для підтримки рівня англійської мови на рівні B2 під час магістратури Концепція (2019) пропонує: запровадити оцінювання англійської мови як компонента єдиного державного кваліфікаційного іспиту (ЄДКІ) для більшості спеціальностей, у режимі "склав/не склав"; для спеціальностей, для яких не передбачений ЄДКІ, рекомендувати університетам проводити оцінювання володіння англійською мовою під час атестації магістрів.

Концепція (2019) також рекомендує ЗВО включити оцінювання якості викладання англійської мови окремим пунктом у

своїй системі внутрішнього забезпечення якості освіти закладу, а НАЗЯВО – зробити цей критерій обов'язковою частиною зовнішньої системи забезпечення якості.

Подамо результати аналізу у вигляді табл. 1 (таблиця є авторською розробкою).

Таблиця 1

Вимоги до рівнів оцінювання володінням ІМ за чинними документами: АМПС (2005), Концепцією розвитку АМ в університетах (2019) у студентів немовних ЗВО України

Освітні рівні	АМПС (2005)	Концепція (2019)
магістр, випусковий рівень	від B2+ до C1 і вище на власний розсуд ЗВО B2+ може бути достатнім для спеціальностей, які вимагають менш складної поведінки, тоді як спеціальності з більш складною мовною поведінкою можуть вимагати рівня C1 , університети можуть на власний розсуд далі розвивати в студентів магістратури компетентність з ІМ, що має свою специфіку з точки зору їхньої спеціалізації [11, с. 4]	рівень B2+ для всіх спеціальностей магістерського рівня компонент єдиного державного кваліфікаційного іспиту (ЄДКІ) в режимі «склав/не склав»; для спеціальностей, для яких не передбачений ЄДКІ, рекомендувати університетам проводити оцінювання володіння АМ під час атестації магістрів [12]
магістр, вступний рівень	B2 не прописано	B2 єдиний вступний іспит (ЄВІ) – тобто "ЗНО в магістратуру" з ІМ – на всі магістерські спеціальності для підтвердження рівня B2 [12]
бакалавр, випусковий рівень	B2 мінімально прийнятний РВМ для бакалавра є B2 ; вихідний РВМ B2 для бакалаврів слід оцінювати під час випускного кваліфікаційного іспиту в кінці курсу. Мовну компетентність випускників слід перевіряти відповідно до стандартів досягнень, складених на базі Галузевих стандартів вищої освіти з посиланнями на де-	B1+ студент бакалаврату, незалежно від спеціальності, мусить засвоїти ІМ на рівні B1+ [12]

	скриптиори рівня B2 ЗЕР (2001 р.) [11, с. 3]	
бакалавр, вступний рівень	B1+	B1
	якщо РВМ вступників до ВНЗ є нижчим рівня B1+ (напр., A2 – Елементарний користувач) з різних причин (напр., вивчали іншу іноземну мову у школі), то ЗВО повинні пропонувати факультативні (підготовчі або інтенсивні) мовні курси для того, щоб підвищити РВМ своїх студентів A2 до рівня B1+, перш ніж вони почнуть вивчати обов'язковий курс АМПС [11, с. 3]	проходження обов'язкового «скринінгового» тесту з АМ всіма абітурієнтами (наприклад, ЗНО або стандартизовані іноземні тести) з метою встановлення РВМ на рівні не нижче B1; якщо рівень вступника нижче B1, це не позбавляє його права брати участь у конкурсі на вступ до вищої освіти в звичайному режимі, але такі абітурієнти до початку навчального року (до 1 вересня або до 1 жовтня) повинні пройти мовний інтенсив для досягнення рівня B1 [12]

Отже, порівняльна характеристика АМПС (2005) [11] і Концепція (2019) [12] дозволила констатувати розбіжності щодо вихідного рівня до вступу на освітній ступень «бакалавр», адже АМПС (2005) вимагає рівня B1+, а Концепція (2019) B1 та випускового рівня після його закінчення – B2 за АМПС (2005) та B1+ за Концепція (2019). Більш суттєва різниця полягає у визначенні випускового рівня щодо освітнього ступеня «магістр»: Концепція (2019) наголошує на досягненні рівня B2+ для всіх спеціальностей магістерського рівня, натомість позиція АМПС (2005) є гнучкою і залишає це питання на власний розсуд ЗВО від B2+ до C1 і вище, залежно від спеціальності. Розбіжності представимо в табл. 2 (таблиця є авторською розробкою).

Таблиця 2

Порівняльна характеристика рівнів оцінювання володінням ІМ у студентів немовних ЗВО України за чинними документами: АМПС (2005) і Концепцією (2019)

Освітні рівні	АМПС (2005)	Концепція (2019)
магістр, випусковий рівень	від B2+ до C1 і вище на власний розсуд ЗВО	B2+
магістр, вступний рівень	B2	B2

бакалавр, випусковий рівень	B2	B1+
бакалавр, вступний рівень	B1+	B1

Відповідно до підготовки студентів за освітньо-професійною програмою галузь знань 01 Освіта/Педагогіка, спеціальність 013 Початкова освіта освітня програма 013.00.01. Освітній рівень – перший (бакалаврський), вважаємо, що вступний рівень повинен дорівнювати B1, а випусковий – B2; під час вступу на освітній ступінь «магістр» – B2, а випусковий – B2+. Рівень B1 для вступу обумовлюється тим, що під час аналізу даних щодо вступних сертифікатів ЗНО (за даними сайту <http://www.vstup.info/>) із 48 ЗВО, в яких здійснюється підготовка за цим напрямом, лише у двох ЗВО – Житомирському державному університет імені Івана Франка та Центральноукраїнському державному педагогічному університет імені Володимира Винниченка – прийом відбувається на базі сертифікатів з навчальних предметів «Іноземна мова» або «Географія» на вибір, інші ЗВО України приймають майбутніх абітурієнтів без сертифікатів ЗНО з АМ, а отже, без попередньої належної іншомовної підготовки. Рівень B2+ для випускового на рівні «магістр» обумовлюється тим, що майбутня спеціальність – вчитель ПШ не вимагатиме подальшої складної іншомовної поведінки в подальшій професійній діяльності і дозволить майбутнім випускникам здійснювати іншомовну комунікацію на належному рівні.

Отже, в результаті аналізу ми дійшли висновків, що в більшості педагогічних ЗВО України відбувається підготовка майбутніх учителів ПШ і цей напрямок користується популярністю серед майбутніх абітурієнтів. А отже, якісна підготовка вчителя ПШ набуває першорядного значення. Вивчення АМПС (2005) і Концепції розвитку англійської мови в університетах (2019) та їх аналіз засвідчили відсутність уніфікації вимог і їх відображення в державних документах щодо досягнення вступного та випускового рівнів володіння АМ майбутніми учителями ПШ. Вважаємо, що відповідно до підготовки студентів за освітньо-професійною програмою галузь знань 01 Освіта/Педагогіка, спеціальність 013 Початкова освіта освітня програма 013.00.01.

Освітній рівень – перший (бакалаврський), вступний рівень повинен дорівнювати В1, а випусковий – В2; під час вступу на освітній ступінь «магістр» – В2, а випусковий – В2+.

Перспективами подальших досліджень вбачаємо у визначенні реального стану рівня іншомовної практичної підготовки на освітньому ступені «бакалавр» у немовних ЗВО України денної форми навчання, які готують студентів за освітньо-професійною програмою галузь знань 01 Освіта/Педагогіка, спеціальність 013 Початкова освіта освітня програма 013.00.01. Освітній рівень – перший (бакалаврський), зокрема, проведенні відповідного тестування.

Список використаних джерел

1. Концепція розвитку педагогічної освіти: Проект / Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-do-gromadskogo-obgovorennuyaprojekt-koncepciyi-rozvitku-pedagogichnoyi-osviti>.

2. Рейтинг спеціальностей за кількістю поданих заяв. URL: <http://osvita.ua/consultations/bachelor/65128/>.

3. Педагогічна Конституція Європи. *Європейські педагогічні студії*: часопис. URL: <http://www.arpue.org/index.php/uk/>.

4. Хоменко О. Іншомовна підготовка як невід’ємний складник вищої освіти в умовах глобалізації та інформатизації суспільства. *Вища освіта України*. Вип. 2. 2012. С. 55–61.

5. Кузнецов А. Н. Совершенствование содержания профессионально ориентированной иноязычной подготовки студентов агроинженерных вузов: автореферат диссертации ... канд. пед. наук: 13.00.08, 13.00.02. Москва: ФГОУ ВПО «Московский государственный агроинженерный университет имени В.П. Горячкина», 2003. 21 с.

6. Покушалова Л. В., Серебрякова Л. Т. Обучение профессионально ориентированному языку в техническом вузе. *Молодой ученый*. Вып. 5. 2012. С. 305–307.

7. Леушина И. В. Вопросы подготовки кадров к иноязычной инженерной деятельности. *Информационные технологии в проектировании и производстве*. 2002. № 4. С. 89–91.

8. Полякова Т. Ю. Традиции и инновации в иноязычной подготовке инженера. *Высшее образование в России*. Вып. 10. 2008. С. 55–61.

9. Ефремова Е. Ф. Педагогические условия повышения эффективности иноязычной подготовки студентов медицинского вуза: диссертация кандидата педагогических наук: 13.00.08. Волгоградский государственный педагогический университет, Волгоград, 2009. 187 с.

10. Снеда Ю. Змістові компоненти іншомовної підготовки. *Лінгвістичні та методичні проблеми викладання іноземних мов у школі та ВНЗ*. Вип. 3. 2015. С. 207–210.

11. Програма з англійської мови для професійного спілкування / Г. Є. Бакаєва, О. А. Борисенко, І. І. Зуєнок та ін. Київ: Ленвіт, 2005. 119 с.

12. Концепція розвитку англійської мови в університетах. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-stvorilo-koncepciyu-rozvitku-anglijskoyi-v-universitetah-u-dodatku-riven-v1-obov'yazkova-umova-vstupu-v2-vipusku-vikladannya-prof-ilnih-disciplin-inozemnoyu-ta-movni-skriningi>.

Konotop O.

TARGET LEVEL OF FOREIGN LANGUAGE PRACTICAL TRAINING OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS

The purpose of the article is to determine the requirements for the target entrance and graduation levels in accordance with the preparation of students in the educational and professional program of the field of knowledge 01 Education / Pedagogy, specialty 013 Elementary education educational program 013.00.01. Educational level - first (bachelor).

Scientific novelty consists in the analysis of normative documents on the target entrance and graduation levels in accordance with the preparation of students in the educational and professional program of the field of knowledge 01 Education / Pedagogy, specialty 013 Elementary education educational program 013.00.01. Educational level - first (bachelor).

Conclusions. As a result of studying the current state of foreign language practical training of future primary school teachers, the following conclusions were drawn. Thus, as a result of the analysis, we have come to the conclusion that in the more than half of pedagogical educational institutions of Ukraine there is training of future teachers of secondary schools and this area is popular with future entrants. From this, the qualitative preparation of the future primary school teachers becomes paramount. The study of the documents and their analysis showed the lack of unification of the requirements and their reflection in the state documents regarding attainment of the entrance and final levels of English by future primary school teachers. We believe that in accordance with the preparation of students in the educational and professional program of knowledge 01 Education / Pedagogy, specialty 013 Elementary education educational program 013.00.01. Educational level - first (bachelor's), entrance level should be equal to B1, and graduation level - B2; admission to the master's degree - B2, and graduation - B2 +. Prospects for further research is in investigation of the real state of the level of foreign language practical training at the Bachelor's Degree in the non-language educational institutions of Ukraine - conducting appropriate testing.

Key words: foreign language practical training, future primary school teachers, Bachelor's Degree, Master's degree.

References

1. *The concept of development of teacher education*: Project, Ministry of Education and Science of Ukraine, available at: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-do-gromadskogo-obgovorenyaproekt-koncepciyi-rozvitku-pedagogichnoyi-osviti>.
2. *Rating of specialties by the number of applications submitted*, available at: <http://osvita.ua/consultations/bachelor/65128/>.
3. „Pedagogical Constitution of Europe”, *Journal of European Pedagogical Studies*, available at: <http://www.arpue.org/index.php/uk/>.
4. Khomenko, O. (2012), „Foreign language training as an integral component of higher education in the context of globalization and informatization of society”, *Vyshcha osvita Ukrainy*, No. 2.
5. Kuznetsov, A. N. (2003), *Improving the content of professionally oriented foreign language training for students of agricultural engineering universities*, Extended abstract of candidate’s thesis, FSEI HPE “Moscow State Agroengineering University named after V. P. Goryachkina”, Moscow.
6. Pokushalova, L. V., Serebryakova, L. T. (2012), „Teaching professionally oriented language at a technical university”, *Young scientist*, No. 5.
7. Leushina, I. V. (2002), „Issues of training personnel for foreign language engineering activities”, *Information technology in design and production*, No. 4.
8. Polyakova, T. Yu. (2008), „Traditions and innovations in the foreign language training of an engineer”, *Higher education in Russia*, No. 10.
9. Yefremova, Ye. F. (2009), *Pedagogical conditions for improving the effectiveness of foreign language training for students of a medical university*, *Candidate’s thesis*, Volgograd State Pedagogical University, Volgograd.
10. Snyeda, Yu. (2015), „Substantive components of foreign language training. Linguistic and methodological problems of teaching foreign languages at school and universities”, *Linhvistychni ta metodychni problemy vykladannya inozemnykh mov u shkoli ta VNZ*, No. 3.
11. Bakayeva, H. Ye., Borysenko, O. A., Zuyenok, I. I. ta in (2005), *English for Specific Purposes (EP) national curriculum for Ukrainian universities*, Kyiv.
12. *The concept of English language development in universities*, available at: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-stvorilo-koncepciyu-rozvitku-anglijskoyi-v-universitetah-u-dodatku-riven-v1-obovyazkova-umova-vstupu-v2-vipusku-vikladannya-profilnih-disciplin-inozemnoyu-ta-movni-skriningi>.

УДК 94(477.51)18:338.1

DOI 10.32755/sjeducation.2020.01.065

Любич О. А.,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри економіки та соціальних дисциплін,

Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна

ORCID: 0000-0001-5099-0821

РЕФОРМА УПРАВЛІННЯ НАДДНІПРЯНСЬКИМ КОЗАЦТВОМ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто соціально-правові зміни у статусі наддніпрянського козацтва в першій половині ХІХ ст., визначені Кодексом Російської імперії. Зокрема, особливо увагу приділено розвитку суспільних обов'язків, а також їх видів, процесів реалізації, формам та засобам виконання. Висвітлено систему управління козаками України (Положення від 17.01.1834 р.). Здійснено аналіз ролі Лівобережного козацтва в економічному житті імперії. Зроблено спробу проаналізувати роль та місце малоросійських козаків у суспільній системі Російської імперії.

Розглянуто формування козацтва в російському державному устрої, вплив кордону на його природу, особливо ставлення держави до маєтку, еволюцію взаємозв'язку з пріоритетами держави проти українського козацтва. З'ясовано питання щодо використання військового потенціалу лівобережних українських козаків російським урядом протягом перших тридцяти років ХІХ століття; висновки ґрунтуються на опублікованих документах.

Ключові слова: Лівобережне козацтво, українське козацтво, козацьке господарство, козацьке господарство, господарська діяльність козацтва.

Постановка проблеми. Ця тематика набуває важливого значення в контексті вирішення проблем реформування місцевого самоуправління та Збройних сил України. Не випадковим є науковий інтерес до самоорганізації українського народу як у цивільній, так і у військовій сферах. Об'єктом дослідження є соціальний стан козаків Лівобережної України, а саме Полтавщини і Чернігівщини, їх особовий склад, права та організація життєдіяльності. Предметом дослідження є процес формування особливого становища козаків та інститутів, що ними опікувались, у першій половині ХІХ ст.

Ступінь розробленості проблеми. За часів незалежної України з'являється низка публікацій та монографій, що були присвячені історії наддніпровського козацтва взагалі. Близькими до проблеми, яку ми досліджуємо, є праці сучасних учених

В. Орлика, В. Шандри, О. Бачинської, С. Цигульського, Б. Вакки, М. Міци та В. Задунайського.

Метою статті є комплексний узагальнюючий аналіз історії організації, соціально-економічного становища та інститутів наддніпрянських козаків, розкриття їх місця серед інших верств українського суспільства.

Згідно з поставленою метою дослідження було зорієнтовано на вирішення таких **основних завдань**: 1) з'ясувати правове і соціально-економічне становище наддніпрянських козаків у першій половині XIX ст.; 2) розкрити специфіку служби українських козаків; 3) визначити особливості формування управлінських структур для козаків Лівобережної України; 4) виявити місце і значення козацтва Полтавщини і Чернігівщини в історії українського народу.

Виклад основного матеріалу. Вивчення історії наддніпрянських козаків є дуже актуальним, оскільки в науковій історичній літературі вони згадуються лише як частина державних селян Російської імперії. Водночас таке явище, як чернігівське та полтавське козацтво, заслуговує на прискіпливе системне та всебічне вивчення.

Польське повстання 1830-х років надало малоросійському генерал-губернатору М. Г. Репніну можливість продемонструвати, що імперія все ще потребує військової вправності українських козаків. У меморандумі царю Миколі I генерал-губернатор посилався на неприязнь козаків до поляків, їх відданість цареві й імперії та їхні можливості зібратися, не гаючи часу. Імператор, якому набридла некомпетентність його штабу, віддав розпорядження про мобілізацію наддніпрянських козаків. На Чернігівщині та Полтавщині сформували вісім козацьких полків кінноти по 1 200 осіб у кожному, місцевих поміщиків зобов'язали оплатити їх озброєння та спорядження [1, с. 109]. Однак, коли козаки підготувалися до виступу, польське повстання було вже розгромлене регулярною російською армією, загони наддніпрянців перекинули на Кавказ. Засвідчивши лояльність українських козаків і той факт, що вони ще можуть бути корисними, генерал-губернатор Репнін запропонував імператору Миколі I повернути козакам «колишній військовий статус». Він підготував проект,

за яким не тільки відновлювалися військові формування, але й дозволялася обмежена форма козацького самоврядування. У жовтні 1831 р. М. Г. Рєпнін відправив свій проєкт до Петербургу: «На страже у Днепра, – писав він царю, – стоял бы против легкойверия польского народ воинственный, и благоденствие полмиллиона подданных упрочится на долгие времена» [2, с. 148]. Малоросійський генерал-губернатор склав «особые правила, относящиеся к улучшению устройства волостных и сельских правлений и вообще всех частей внутреннего управления». Микола I передав плани малоросійського генерал-губернатора в спеціальний комітет, який мав вивчити козацьку проблему. 13 квітня 1832 р. комітет оголосив, що «для блага Империи, сохраняющей целость и могущественное величие свое под благотворною сенью Самодержавия, не должны быть терпимы в оных отдельные части, или федеральные соединения провинций на особых правах» [3, с. 400]. Імперська влада повсякчас прагнула унітарної Росії. Хоча відновлення козацької автономії було неможливе, імператор Микола I, задоволений діями наддніпрянських козаків, виявив бажання подарувати їм якісь привілеї. 25 червня 1832 р. він видав указ про козацькі землі, податки і рекрутів. Землі навічно передавалися козакам і їхнім нащадкам. Це свідчило про те, що українські козаки мали право продавати своє майно тільки іншим козакам, проте їм дозволялося викупувати маєтки у шляхти й різночинців, і вже цю землю продавати кому завгодно [3, с. 401].

Однак князь Рєпнін вважав заходи уряду недостатніми і неодноразово звертався з проханнями про створення окремого департаменту з козацьких справ. У 1834 році представлені князем Рєпніним проєкти деякою мірою знайшли законодавче застосування. 17 січня 1834 р. було оголошено новий «Устав об управлєнии малороссийскими козаками» (ПСЗ РИ № 6727). Відповідно до цього документа головне опікунство над наддніпрянськими козаками покладалось на малоросійського генерал-губернатора, який видавав свої розпорядження щодо загального цивільного управління через губернські й повітові установи. У судах, з цивільних справ, малоросійські козаки, зберігаючи права, раніше їм даровані й підтверджені наказом від 25 червня 1832 р., корис-

тувались тими ж судовими установами, що і до оголошення нового уставу; у справах кримінальних, козаки, які не перебували на дійсній іменній службі, підлягали загальному кримінальному суду, причому визнані рішенням суду винними у злочині й направлені на заслання до Сибіру, або зараховані в солдати, мали бути виключені з козацького стану, позбавлені прав і переваг, дарованих козацькому стану, віддані в солдати продовжували нести військову службу за загальними правилами.

Завідування всіма справами українських козаків на місцях було передане особливому присутньому місцю, під назвою «Головної господарської контори для малоросійських козаків» [4, с. 47]. Оскільки податки і повинності покладались на козаків відповідно до майнового становища і складу родини кожного козака, то мав бути проведений перепис усього козацького стану із зазначенням навпроти кожної сім'ї майна, що їй належить, і проти кожного члена родини років і занять. Залежно від того, що козаки мали сплачувати податки і виконувати всі повинності у віці з 16 до 55 років (тільки на військову службу вони споряджались по черзі з 21 року до 35 років), то волосними правліннями під наглядом опікунських контор проводилась щорічна перевірка посімейних списків, до цього залучали і спеціально відкомандированих генерал-губернатором чиновників. Одночасно з перевіркою сімейних списків відбувалась перевірка майна шляхом опитування старійших членів кожної сім'ї у присутності спеціально вибраних на сільському сході чотирьох козацьких старійшин і двох сусідів. Під час складання опису майна козацькі сім'ї розділяли на чотири категорії: достатнього, посереднього становища, бідні й ті, що нічого не мали. За будь-яку затримку під час складання опису, а тим більше через зловживання та утиски щодо козаків, усі посадові особи підлягали суворій відповідальності; особливий нагляд за цим покладался на опікуна, який особисто, або через свого помічника і стряпчого, мав спостерігати за діями підлеглих під час здійснення ними перепису. Щоб зміни, що відбувались упродовж року в особовому складі й у майновому становищі козаків, були постійно відомі Головній конторі, встановлювалася низка термінових відомостей. Наддніпрянські козаки, у віці від 16 до 55 років, записувались до особ-

ливого окладного реєстру і називались реєстровими козаками; із числа цих козаків, ті, хто мав від 20 до 35 років, записувались окремо в кінці реєстру і вважались черговими для вступу на військову службу.

Наддніпрянські козаки, які поступили на військову службу, виключались із списків реєстрових козаків на час служби, позбавлені ж прав і переваг козацького стану по рішенню суду назавжди виключались із списків реєстрових козаків. Щодо відбування військової повинності суворо спостерігали, щоб списки чергових козаків, яких споряджали на службу за приговором суспільства, були сумлінно розглянуті опікунами і Головною конторою, потім щоб були зараховані на службу в першу чергу неодружені безземельні козаки, крім єдиних у сім'ї, а з «господарських родин» – із тих, у яких була найбільша кількість реєстрових козаків.

Через те, що грошові збори з козаків полягали в подушному податку, визначеному наказом від 25 червня 1832 р., у загальних податках на земські повинності, у спеціальному податку на утримання присутніх місць з управління козацьким станом і у взносі особливої суми для видачі по 12 рублів кожному прийнятому на військову службу козаку, то Головна контора прагнула до справедливого розподілу загальних і спеціальних податків між волостями. Це можна було виконати без особливих складнощів, оскільки і податки не покладались на окремих осіб, за безперебійне їх надходження відповідали цілі громади або селища.

Для полегшення сплати податків надавалось козацьким громадам право віддавати в оренду шинки іншим козакам або дворянам, причому, якщо орендна платня перевищувала ту суму, яка мала поступити з громади до казни за право продажу вина, то різниця могла бути зарахована в оплату податків, що збирали з суспільства. Щоб не було зловживань під час збору податків, кожному козаку-господарю видавалась виписка з окладної книги, в якій було зазначено, скільки потрібно було йому сплатити за увесь рік відповідно кількості реєстрових козаків, які входили до складу його родини, і за землю, що йому належала; щодо безземельних козаків практикувалось, щоб такі взноси вручались господарю «наймита», який би і утримував окладні платежі з

його жалування. У міру надходження окладних платежів збирач давав друковані розписки на відповідні суми, які, наклеєні на «картузний» папір, мали різний зовнішній вигляд, так що неосвічений платник легко міг розрахувати, скільки він сплатив. У кінці року друковану розписку забирали, а на попередньо виданій виписці зазначалось, що сплата відбулась у повному обсязі.

Під час переліку справ, що входили до кола управління Головної господарської контори, згадувалось між іншим про звільнення з козацького стану для переходу до купецтва. Напевно, випадки такого переходу були порівняно частими, тому про них і згадали, але були випадки переходу козаків і до привілейованого стану. У 1834 р. князь М. Рєпнін звернувся з рапортом у Сенат про вирішення питання, чи можуть козаки і за яких обставин отримувати духовні звання. Питання це виникло внаслідок відповідних представлень полтавської і чернігівської казенних палат, які посилались на Височайшу затверджену думку Державної Ради від 11 лютого 1826 р., яким роз'яснювалось, на яких підставах можуть отримувати духовні звання звільнені на волю поміщиками дворові люди і кріпаки (ПСЗ РИ № 139).

Князь Рєпнін писав у своєму рапорті між іншим наступне: «По представлениям казенных палат в прошлом 1833 году о дозволении перечисления козаков в мещанство или купечество я дал им знать, что на основании указа от 25 июня 1832 года невозможно позволить козакам перечисление в купечество или мещанство, но им не должно возбранять право пользоваться выгодами торговли и промышленности, при уплате определенной суммы за свидетельство».

Принимая же в соображение, что случаи перехода козаков в духовное звание, по самым правилам и законным на сей предмет постановлениям, могут быть весьма редки, а потому, при согласии обществ на увольнение кого-либо из среды оных и при необходимости в замещении причетнических мест, если на счет сего последует удостоверение духовнаго правления, можно бы позволить козакам вступать в духовное звание».

При цьому Рєпнін вважав, що під час звільнення козаків в духовне звання, необхідно поставити на майбутнє за правило, що «если козак, получивший от общества своего увольнитель-

ное свидетельство, будет просить о том, то увольняют его с тем, чтобы имеющиеся у него наследственные земли, грунты и всякия угодия, он должен продать кому-либо из козачьяго сословия или оставить навсегда во владение ближайших своих родственников козачьяго же звания, а когда оных не будет иметь и желающих па покупку недвижимаго имущества в течение одного года не окажется, в таком случае оно должно поступать в пользу общества, из коего он выходит, в противном же случае перечислений не дозволяют». Князь М.Г. Рєпнін вимагав, щоб опікуни, які були поряд з козаками, висловлювали свої думки про потреби козацького стану. Зразком діяльності опікунів у цьому плані може бути рапорт опікуна переяславської контори, майора М.Г. Краснокутського до малоросійського генерал-губернатора, від 28 серпня 1834 р., цікавий уже тим, що там висловлено багато ідей, що випереджали свій час. Цей рапорт цікавий для нас через те, що, по-перше, з нього ми можемо почерпнути, зі слів сучасника, деякі відомості про тодішні умови побуту малоросійських козаків, по-друге, в особі М.Г. Краснокутського ми знайомимся з підбором людей, які перебували на чолі реформованих козаків. Той же Краснокутський у доповідній записці від 27 червня 1834 р. клопотав про спрощення способів видачі плакатних білетів або паспортів козакам, оскільки «беззатруднительность получения билетов увеличит число промышленников и чрез то способ к уплате государственных повинностей не одним лицом, но несколькими, ибо более средств остающимся для заработка у самих отлучившихся, а таковые суть большею частью из достаточнейших, пускающихся на промыслы рыбою и солью, обыкновеннейшие в Малороссии». Праця Рєпніна була позитивно оцінена імператорським рескриптом від 30 листопада 1834 р. Але недовго довелося князю радіти успіхам, які він досяг щодо українських козаків. Через тиждень, 6 грудня 1834 р., його було звільнено з посади малоросійського військового губернатора. Ще деякий час, після звільнення свого творця, Головна господарська контора для малоросійських козаків продовжувала займатися справами козацьких землеволодінь, оподаткування, призову до війська та еміграції.

20 березня 1835 року Сенат отримав іменний імператорський наказ «О Малороссийских чинах, дающих право на действительное или потомственное дворянство». Головна маса козацтва, не отримавши дворянських прав, створила окремий стан, який посів місце між дворянством і селянством. З 1835 р. почали посилюватися санкції держави щодо українських козаків, які заборгували перед державою, до них стали застосовувати продаж особистого майна, хліба, худоби, віддачу боржників до приватних власників «у роботи», а також у рекрути. Майнове зубожіння змусило частину козаків йти в найми до поміщиків, виконувати на них різні повинності, відбувати панщину, але оскільки вони не були кріпаками, то мали можливість у будь-яку хвилину залишити поміщика.

Було спрощено і перехід козаків до інших станів, їх зрівняли у цьому плані з державними селянами, за певних умов, щоб не перебували у рекрутській черзі, не мали недоїмок, а також, щоб перед переходом їх козацька земля була продана або передана іншим козакам (ПСЗ РИ. 1838 ноябр. 23 (11763)). Наддніпрянські козаки отримали право поступати на службу учителями або в університети для закінчення курсу наук, на загальному праві для людей податного стану, для чого потрібно було отримати свідоцтво, що звільняло від козацької громади. У випадку, якщо козака призначали на посаду вчителя або надавали вчений ступінь, він автоматично виключався з козацького стану (ПСЗ РИ. 1839 окт. 16 (12769)).

Відразу після створення у 1837 р. Міністерства державного майна наддніпрянських козаків перевели під його юрисдикцію. З 1838 р. розпочало свою діяльність Управління в Міністерстві державних маєтностей на чолі з Кисельовим, у відання якого передали управління всіма вільними сільськими мешканцями, в тому числі й українськими козаками, із збереженням прав і привілеїв, під загальною назвою «державні селяни». Вже 30 квітня того ж року були відкриті Палати державних маєтностей у Полтавській і Чернігівській губерніях, які працювали до 1866 р. [5, с. 18].

Висновки. Отже, в цей період часу, а саме протягом середини ХІХ ст., правовий статус лівобережних козаків зазнав суттєвих змін. Козаки у сфері судочинства були інтегровані до загальноім-

перської правової системи. Значних доповнень та нововведень зазнало козацтво у сфері відбування рекрутської повинності. Остаточо в цей період формується законодавча база щодо статусу земельної власності козаків Лівобережної України. Головним їх завоюванням стало те, що козаки залишалися особисто вільними. Публічно-правові обмеження так жорстко не регламентувались, як у інших категорій сільського населення. Але збереження визначених за малоросійськими козаками привілеїв не мало великого значення для визначення їх юридичного статусу як непривілейованого стану.

Список використаних джерел

1. Павловский И. Малороссийские казацьи полки в борьбе с поляками в 1831 году. *Труды Полтавской губернской ученой архивной комиссии*. 1910. Т. 7. С. 108–114.
2. Стороженко П. К истории Малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX в. *Киевская старина*. 1897. № 4. С. 124–156.
3. Полное собрание законов Российской империи. 2-е изд. № 5458. 25 июля 1832 года. Т. 7. С. 398–402.
4. Полное собрание законов Российской империи. 2-е изд. № 6727. 17 января 1834 года. Т. 9. С. 46–52.
5. *Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ 1837–1887*. Ч. 2. Санкт Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1888. 240 с.

Lyubych O.

REFORM OF MANAGEMENT OF THE DNIEPER COSSACKS IN THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY

In the article it is examined the Cossacks' legal status concerning their public (zems'ki) and recruit duties in the first half of the XIX c. determined by The Russian Empire Code. In particular the special attention is given to the juridical sanction and development of mentioned duties, also to their kinds, processes of realization, forms and dimension of implementation.

The article covers managing and administrating system of Malorussia Cossacks (Regulations 17.01.1834). The Malorussia Cossacks system is proved to save features of state peasant managing and to differ from full Cossacks forces which saved the basis of Ukrainian Cossack's forces heritage. The article deals with one of the important problems of the social and economic history of the Livoberezhne Cossacks in the middle of the 19 century. Reviewed the development of the Ukrainian Cossack farms in Russia in the middle of the 19 century, the various spheres of economic activity Cossacks. Analyzes the role of the Livoberezhne Cossacks in the economic life of the country. In the article the author made an

attempt to analyze the role and place of malorossian cossacks in social system of Russian Empire. Author examines the formation of Cossacks in the Russian state system, the influence of the frontier on his nature, especially the relationship of the state to the estate, the evolution of the relationship with the priorities of the state against the cossacks.

The full-scale programme involved a change in administrative-territorial divisions, the creation of new police structures and principles of interaction with local elites, and police activity that would encompass the entire territory and population of Left-bank Ukraine. The goals and results of the Little Russian reform were determined by the fact that the imperial Russian centre lacked awareness of the realities of life in Left-bank Ukraine and the Enlightenment-inspired ideas of rationalising administration processes.

The article deals with the use of the military potential of the Left-bank Ukrainian Cossacks by the Russian government during first thirty years of the XIX-th century; the conclusions are based on the published documents.

Key words: *the Livoberezhne Cossacks, Ukrainian Cossacks, Cossack economy, Cossack economies, economic activity of Cossacks.*

References

1. Pavlovsky, I. (1910), „Little Russian Cossack regiments in the fight against the Poles in 1831”, *Proceedings of the Poltava Provincial Scientific Archival Commission*, T. 7, pp. 108–114.
2. Storozhenko, P. (1897), „On the history of Little Russian Cossacks at the end of the 18th and the beginning of the 19th century”, *Kiev antiquity*, No. 4, pp. 124–156.
3. *The complete collection of laws of the Russian Empire* (1832), 2nd ed, No. 5458, July 25, T. 7, pp. 398–402.
4. *The complete collection of laws of the Russian Empire* (1834), 2nd ed, No. 6727, January 17, T. 9, pp. 46–52.
5. *Historical review of the fifty years of the Ministry of State Property 1837–1887* (1888), Part 2, Printing House of the Ministry of the Interior, St. Petersburg, 240 p.

УДК 811.111:070

DOI 10.32755/sjeducation.2020.01.075

Набок А. І.,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов,
Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна
ORCID: 0000-0002-3696-9505

ОБРАЗ-СХЕМНІСТЬ ЯК СПОСІБ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ МЕДІЙНОЇ ДІЙНОСТІ: МОВНЕ ПРЕДСТАВЛЕННЯ ПОДІЙ

У статті доведено, що в період сучасного інформаційного суспільства, коли відбувається заміщення реальної дійсності медійною, домінуючою в усіх сферах функціонування індивіда та соціуму, образ-схемність виявляється основним засобом концептуалізації світу. Під час зображення та сприйняття подій та їхніх складників, представлених у новинних текстах англomовного інтернет-дискурсу як основного різновиду медійного, продуцент та реципієнт задіюють образ-схеми, покладені в основу певних когнітивних моделей або ментальних репрезентацій як способів категоризації та структурування знань про світ. Мовне представлення феномена образу-схемності виявляється в номінативному наповненні текстів новин, у яких вербалізовані основні групи вказаних доконцептуальних структур.

Ключові слова: медіареальність, англomовний інтернет-дискурс новин, концептуалізація, когнітивна діяльність, образ-схеми, вербалізація.

Постановка проблеми. Стрімка еволюція сучасного медійного дискурсу, що став всеохопним ретранслятором реальності, дала поштовх до розвитку медіафілософії, яка аналізує феномени дійсності, сформованої новими медіа [1, с. 57]. Медіареальність визначається дослідниками як категорія, що охоплює й узагальнює посередництво як функцію всіх видів медіа. Вказана медіація реалізується передаванням інформації мовними одиницями за допомогою наявних засобів комунікації (друкованих, аудіо-, аудіовізуальних, цифрових). Тому характерною рисою медіареальності є виняткова роль ЗМІ як посередника між дійсністю та людиною [2, с. 8]. Добровільно послуговуючись медіа на щоденній основі, реципієнт підпадає під їхній вплив, перебуваючи в інформаційному просторі, визначеному як сукупність знань та інформації, що постійно трансформуються й еволюціонують. Разом зі знаннями та інформацією постійно змінюється й мова, відображаючи останні тенденції розвитку людства, думок і соціальних орієнтирів суспільства [3, с. 141]. Діалектична вза-

ємопов'язаність мови й мислення виявляється в їхній взаємозумовленій залежності [4, с. 183], адже мова як знакова система, що представлена зокрема номінативними одиницями, є інструментом спілкування та засобом передачі інформації, що попередньо обробляється когнітивними структурами людського мозку. Це зумовило розвиток когнітивної лінгвістики як науки про способи концептуалізації й вербалізації людиною дійсності з допомогою механізмів сприйняття нею навколишнього світу [5, с. 162].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Когнітивний підхід до вивчення мови розглядає її зв'язки зі сприйняттям, пам'яттю, уявою, емоціями як ментальними процесами [6, с. 14], враховуючи кореляції між структурами свідомості або знаннями і мовними формами, що їх об'єктивують [7, с. 52]. Вивчення використання мови та її окремих одиниць у різних типах дискурсу загалом і в медійному дискурсі як найпоширенішому різновиді дискурсу зокрема зауважує когнітивні і комунікативні особливості мовних форм [7, с. 18], їхнє перетворення, пристосування до потреб і умов комунікації, гнучкість, зумовлюючи *актуальність* пропонованої розвідки.

Останні лінгвістичні дослідження медіадійсності зосереджуються на аналізі інтернетного дискурсу як мультимодального й найшвидшого засобу створення реальності, релевантного для наймасовішої аудиторії. Перевагою інтернет-дискурсу є поширення даних на будь-яку відстань, гіпертекстуальність, що виявляється в можливості переходу між текстами, сторінками, нелінійній композиції, здатністю до зберігання й обробки великих обсягів інформації [8, с. 18].

Повідомлення інтернет-дискурсу представлені новинними статтями, які повідомляють про останні події та явища, що дозволяє окреслити та проаналізувати використані авторами мовні засоби й риторичні прийоми, спрямовані на формування медіареальності та здійснення впливу на читача [9, с. 151].

Формування цілей статті. Враховуючи тісну взаємопов'язаність мисленнєвої та мовленнєвої діяльності людини, яка виявляється у вербалізації когнітивних процесів номінативними одиницями, та той факт, що осягнення інтернетного дискурсу відбувається через інтерпретацію подій [10, с. 12], видається по-

трібним звернутися до ментальних конструктів, що допомагають адресантові обробляти отриману інформацію. Одним з видів таких конструктів є образ-схеми як доконцептуальні структури, здатні упорядковувати наш ментальний досвід та узагальнювати перцептивно-моторні відносини, сформовані внаслідок взаємодії людини з навколишнім середовищем [11, с. 12; 12, с. 119].

Відповідно, мету цієї розвідки вбачаємо у виявленні номінативних одиниць вербалізації образ-схем у англomовному інтернет-дискурсі новин на матеріалі новинних статей сайту Бі-Бі-Сі.

Виклад основного матеріалу. Завдяки неподільній (гештальтній) структурі образ-схеми як елементарні одиниці свідомості відбивають взаємодію одночасно декількох об'єктів, фіксуючи повторюваний досвід руху, просторового і фізичного орієнтування, маніпуляції з об'єктами [12, с. xix] Образ-схеми СПЕРЕДУ – ЗЗАДУ, ЗВЕРХУ – ЗНИЗУ, ЦЕНТР – ПЕРИФЕРІЯ, БЛИЗЬКО – ДАЛЕКО структурують найближчий простір навколо спостерігача, що допомагає визначити гіпертекстову організацію медіадискурсу [14], особливістю якого є нелінійне розміщення наступних матеріалів на сторінках новинного сайту: рубрики, головні події, заголовки, відео, реклама та ін. [14].

Просторові відносини МЕЖА – ПОВЕРХНЯ – КОНТЕЙНЕР – ВМІСТ пов'язують рух спостерігача усередину тривимірного простору, встановлюючи внутрішню або зовнішню перспективу представлення подій, що впливає на просторову ідентифікацію об'єктів. До слова, образ-схема КОНТЕЙНЕР, яка включає внутрішню, зовнішню зону та межу між ними [12, с. 23], широко використовується реципієнтами для концептуалізації різного виду відносин. Так, виокремлення фізичного КОНТЕЙНЕРА, який був утворений у результаті сприйняття об'єктів із середини і маніпуляції з ними [12, с. 23], допомагає локалізувати референти в межах замкненого простору чи території, на що вказує прийменник *in* [13, с. 23] (*in his apartment, in Birmingham, in China*), напр., *Anti corruption party takes lead in Slovakia* (bbc 01.03.2020). Наведений приклад демонструє застосування фізичного КОНТЕЙНЕРА, представленого виразом *in Slovakia* для ідентифікації країни, де перемогла антикорупційна партія. Невизнач-

ний, відкритий або безмежний простір, співвідносний з КОНТЕЙНЕРОМ, представляють неозначені іменні групи та одиниці, які вказують на приблизний чи безмежний простір (*in a big city, around the world, in the countryside*), напр., *Dense fog continues to cause disruption across the UK* (bbc 02.11.2015). У наведеному висловленні простір ідентифіковано словосполученням *across the UK*, у складі якого прийменник *across* “усюди” приблизно окреслює території країни, вкриті туманом.

Перцептивний КОНТЕЙНЕР створюється полем зору індивіда [14, с. 31] як наявною просторовою межею для сприйнятої предметної реальності, що характеризується відносною константністю розмірів [15, с. 99], напр., *In their view it sends a strong message that bullying should be stopped* (bbc 28.02.2020). У наведеному реченні перцептивний КОНТЕЙНЕР представлений словосполученням *in view*, яке вказує на подання власної оцінки булінгу.

Діяльнісний КОНТЕЙНЕР представляє дії людей чи їхню активність як процес, пов’язаний з тривимірним простором через прийменник *in* [15, с. 99] (*in business, in operation*), напр., *In practice it meant a ban on providing any type of "recurring" assistance* (bbc 26.02.2020). У цьому прикладі на діяльнісний КОНТЕЙНЕР вказує словосполучення *in practice*, що представляє втілення заборони в життя.

Динамічна образ-схема ШЛЯХ репрезентує рухомий референт, що пересувається в певному напрямку [12, с. 119], позначаючи початкові й кінцеві точки руху власними назвами (*from Bali, to Heathrow, from Syria to EU*) чи неозначеними словосполученнями (*to an old cinema*), напр., *Two elderly people, who returned from Egypt, tested positive for the virus* (bbc 02.03.2020). У представленому прикладі про розповсюдження вірусу на початкову точку ШЛЯХУ хворих вказує словосполучення *from Egypt*.

Образ-схема ЦИКЛ, яка відображає рух по колу [12, с. 119], задіяна в новинних повідомленнях під час представлення циклічного часу через співвіднесення значення номінацій з добовими, тижневими, місячними, річними періодами (*in the morning, on Sunday, last month*), напр., *Thomas Gafrik, 40, from Slovakia, last contacted his family last week* (bbc 28.02.2020). Словосполучення *last week* у наведеному прикладі вказує на час останнього конта-

кту туриста зі своєю сім'єю, локалізуючи темпоральну складову в межах тижня.

Прямовисний рух втілюється в образ-схему ВЕРТИКАЛЬ [12, с. xv], у структурі якої НИЗ і ВЕРХ співвідносяться із початковою й кінцевою точками руху. КІЛЬКІСНА ВЕРТИКАЛЬ як її різновид презентує зміну кількісних даних від позначки МЕНШЕ до значення БІЛЬШЕ [12, с. xv], напр., *Full council members voted by 22 votes to 19 against the budget cuts* (bbc 01.03.2020). У наведеному прикладі точна кількість голосів “за” і “проти” скорочення бюджету представлена числівниками 22 і 19, значення яких співвідносяться із відповідними точками відліку на КІЛЬКІСНИХ ВЕРТИКАЛЯХ, що відображають варіювання результатів голосування.

Збільшення або зменшення кількості як рух УГОРУ чи УНИЗ КІЛЬКІСНОЮ ВЕРТИКАЛЛЮ [12, с. xv] представляють номінативні одиниці, у значенні яких є семи “up” (*increase, boost, go up*) та “down” (*drop, decrease, reduce, decline*), напр., *The price of a season ticket between Glasgow and Edinburgh will go up by £116 to £4,200.* (bbc 02.01.2020). Мовне втілення процесу підвищення цін на залізничні квитки здійснюється у вказаному висловленні фразовим дієсловом *go up* на позначення руху угору та числівниками 116 й 4200, які називають точки відліку на КІЛЬКІСНІЙ ВЕРТИКАЛІ.

Перцептивні образ-схеми МАСА – МНОЖИНА – ЗЛІЧУВАНІСТЬ – ОБ’ЄКТ відбивають різну точність представлення референтів шляхом неоднакової помітності об’єктів на фоні сукупності [10, с. 27], оскільки при наближенні чи віддаленні від них змінюється перспектива їхнього сприйняття, що виявляється у виборі злічуваних, незлічуваних і збірних іменників для представлення учасників події чи інших її складників.

Під час представлення точних кількостей референтів числівниками задіяна образ-схема ЗЛІЧУВАНІСТЬ завдяки її здатності відображати кількість об’єктів, які можна порахувати [12, с. 26], напр., *Turkey drone strikes kill 19 Syrian soldiers* (bbc 02.03.2020). У наведеному висловленні точна кількість жертв авіаудару позначена числівником 19, співвідносним зі ЗЛІЧУВАНІСТЮ через вказівку на конкретну кількість осіб, яких можна порахувати.

У разі позначення приблизної кількості референтів квантифікаторами (*several, some*) відбувається співвіднесення їхнього значення з приблизною позицією між ОБ'ЄКТОМ та ЗЛПЧУВАНІСТЮ, напр., *Several dead after German shootings* (bbc 19.02.2020). У наведеному прикладі квантифікатор *several* на позначення декількох жертв вказує на їхнє приблизне невелике число, розміщене між орієнтирами ОБ'ЄКТ та ЗЛПЧУВАНІСТЬ.

При ідентифікації великої кількості референтів відбувається ментальне співвіднесення квантифікаторів (*many, much*) та іменників (*hundreds, thousands*), здатних відображати групу об'єктів [16, с. 107], із образ-схемою МНОЖИНА, яка диференціює сукупності референтів [14, с. 27], напр., *Hundreds queue for masks* (bbc 24.02.2020). У наведеному висловленні іменник *hundreds* ототожнює сотні людей з МНОЖИНОЮ як із приблизним великим числом.

Образ-схема МАСА, яка відображає недиференційовану сукупність дуже великої кількості об'єктів [14, с. 103], вербалізована прикметниками на позначення незлічуваної кількості референтів (*countless, mass*), напр., *Indiana school shooting: Police say tipster saved countless lives* (bbc 14.12.2018). У наведеному висловленні на позначення дуже великої кількості врятованих школярів вказує семантика прикметника *countless*, яка співвідноситься з МАСОЮ, що відбиває нездатність спостерігача розрізнити окремі складники сукупності [10, с. 27], внаслідок ідентифікації кількості людей, що неможливо перерахувати.

Силові образ-схеми УСУНЕННЯ ПЕРЕШКОДИ, що відбиває ліквідацію бар'єра, відкриваючи шлях для застосування сили [12, с. 46], та ПРИМУШЕННЯ, що фіксує контроль одного референта над іншим, вербалізуються дієсловами на позначення мовленнєвої діяльності учасників подій. Наприклад, сема дієслова *say* вказує на УСУНЕННЯ ПЕРЕШКОДИ для висловлення думок ('*expressing idea with words*' [17, с. 1460]) в дієслові *say*, а дієслово *inform* акцентує увагу на нейтральній передачі інформації ('*communicating information to somebody*' [17, с. 1706]), напр., *Los Angeles police said Majed Abdulaziz al-Saud, 28, was arrested on Wednesday and released the following day after posting a \$300,000 (£197,000) bond* (bbc 25.09.15). У наведеному

прикладі предикат *said* за допомогою семени *'communicating information to somebody'* [17, с. 1706] вводить інформацію про арешт саудівського принца і його звільнення під заставу.

Семантика дієслів *demand* та *insist* пов'язує їх з джерелом ПРИМУШЕННЯ, яке репрезентує рух об'єктів під впливом зовнішніх сил [12, с. 45], напр., *Fifa sponsors demand reform overview from its executive committee* (bbc 01.12.2015). У наведеному прикладі дієслово *demand* зі значенням сильного наполягання *"to ask for something forcefully"* відображає ПРИМУШЕННЯ, вказуючи на спонсорів ФІФА як джерело, що домінує над виконкомом організації як метою.

Висновки. Таким чином, аналіз номінативного наповнення текстів англomовних інтернет-новин підтверджує те, що концептуалізація медійної реальності продуцентом та реципієнтом здійснюється з допомогою образ-схем, які лежать в основі формування мовного значення, допомагаючи сприймати складники подій. Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у виявленні взаємодії різних видів образ-схем для представлення складників подій.

Список використаних джерел

1. Савчук В. В. Медиафилософия. Приступ реальности. Санкт-Петербург: Издательство РХГА, 2013. 338 с.
2. Orgenhaffen M., Haenens L. d. The impact of online news features on learning from news: a knowledge experiment. *International Journal of Internet Science*. 2011. Vol. 6, No 1, pp. 8–28.
3. Добровольская И. А. Понятие «информационное пространство»: различные подходы к его изучению и особенности. *Вестник РУДН Серия Литературоведение, журналистика*. 2014. № 4. С. 140–147.
4. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: підручник. Київ: Академія, 2010. 464 с.
5. Evans V. Green M. *Cognitive Linguistics: An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2011. 830 p.
6. Dirven R. Ruiz de Mendoza Ibáñez F. J. Looking back at 30 years of Cognitive Linguistics. *Cognitive Linguistics in Action. From Theory to Application and Back*. Berlin, N.Y.: Mouton de Gruyter, 2010, pp. 13–70.
7. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 560 с.

8. Дедова О. В. Заголовочный комплекс в электронной коммуникации. *Вестник Московского университета. Серия 9. Филология*. 2013. № 1. С. 61–70.

9. Набок А. І. Когнітивна специфіка виявлення ефектів об'єктивності та суб'єктивності в англомовному новинному інтернет-дискурсі. *Література та культура Полісся. Серія "Філологічні науки"*. 2019. № 12, Вип. 95. С. 150–156.

10. Потапенко С. І. Сучасний англомовний медіа-дискурс: лінгвокогнітивний і мотиваційний аспекти: монографія. Ніжин: НДУ імені М.Гоголя, 2009. 391 с.

11. Hampe V. Image schemas in Cognitive Linguistics: Introduction. *From Perception to Meaning: Image Schemas in Cognitive Linguistics*. Berlin, N.Y.: Mouton de Gruyter, 2005, pp. 1–12.

12. Johnson M. The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason. Chicago: The University of Chicago Press, 1987. 233 p.

13. Талавіра Н. Орієнтаційні звороти англійської мови: моделі вживання артиклів. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наук. праць молодих вчених Дрогобицького держ. пед. ун-ту імені Івана Франка*. Дрогобич: Гельветика, 2018. Вип. 21, Т. 2. С. 81–86.

14. Потапенко С. І. Мовна особистість у просторі медійного дискурсу (досвід лінгвокогнітивного аналізу): монографія. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2004. 360 с.

15. Талавіра Н. М. Топологічні прийменникові безартиклєві звороти англійської мови: семантичні моделі. *Нова філологія*, 2014. № 64. С. 98–104.

16. Channel J. *Vague Language*. Oxford: Oxford University Press, 1994. 248 p.

17. Longman Dictionary of Contemporary English: New Edition. Harlow: Longman, 2010. 1950 p.

Nabok A.

IMAGE-SHEMAS AS A MEANS OF CONCEPTUALISING MEDIA REALITY: VERBAL REPRESENTATION OF EVENTS

The article focuses on the modern issues of human conceptualization of the world. Nowadays informational society is characterized by the shift from real reality to a media reality, which dominates in all spheres of human activity and interaction. Consequently, image schemas have appeared to become the main way of conceptualizing the world. Internet news discourse as a dominating type of media

discourse is represented by news, focusing on the most relevant and striking world events.

The purpose of the article. The aim of the given paper is to reveal nominal units, verbalizing image-schemas in Internet news discourse. The material of the research is the BBC news stories.

Methodology. To analyze verbal representation of reality in Internet news discourse the author turned to Image schemas, which are the basis for certain cognitive models or mental representations as ways of categorizing or structuring our knowledge about the world. Being directly meaningful preconceptual structures image schemas arise from, or are grounded in human recurrent bodily movements through space, perceptual interactions, and ways of manipulating objects.

Results. It has been proved that while representing and perceiving events and their constituents the producer and the recipient engage image-schemas as basic abstract mental structures, which play a fundamental role in various cognitive semantic processes. The author of this article uses image-schemas to demonstrate the indivisible nature of language and cognition. The paper describes the essence of the most important image-schemas (CENTER-PERIPHERY; NEAR-FAR; UP-DOWN; CONTAINER; SURFACE; PATH; CYCLE) and their modifications.

The value of the article. The originality of the paper lies in verbal representation of image schemas as a cognitive phenomenon, which manifests itself in the nominal filling of news texts, while representing different types of events and their constituents and verbalizing main groups of these pre-conceptual structures.

Key words: media reality, English-language Internet discourse of news, conceptualization, cognitive activity, image-schemes, verbalization.

References

1. Savchuk, V. V. (2013), *Media philosophy. A stroke of reality*. RCHA, Saint Petersburg.
2. Opgenhaffen, M. and Haenens, L. d. (2011), "The impact of online news features on learning from news: a knowledge experiment", *International Journal of Internet Science*, Vol. 6, No 1, pp. 8–28.
3. Dobrovolskaya, I. A. (2014), "The notion of "informational space": Studying approaches and its peculiarities", *RUDN Journal of studies in Literature and Journalism*, No 4, pp. 140–147.
4. Kochergan, M. P. (2010), *General linguistics: textbook*, Academy, Kyiv.
5. Evans, V. and Green, M. (2011), *Cognitive Linguistics: An Introduction*, Edinburgh University Press, Edinburgh.
6. Dirven, R. and Ibáñez, F. J. R. de Mendoza (2010), *Looking back at 30 years of Cognitive Linguistics*, in Tabakowska E. (Ed.), *Cognitive Linguistics in Action. From Theory to Application and Back*, Mouton de Gruyter, Berlin, N.Y, pp. 13–70.
7. Kybriakova, E. S. (2004), *Language and knowledge: On the way to getting knowledge about language. Parts of speech from the cognitive point*

of view. *The role of the language in the perception of the world*, Languages of the Slavic culture, Moscow.

8. Dedova, O. V. (2013), "Headline complex in electronic communication", *Moscow State University Bulletin. Series 9. Philology*, No 1, pp. 61–70.

9. Nabok, A. I. (2019), "Cognitive character of objectivity and subjectivity effect identification in English Internet news stories", *Literature and culture of Polissya. Series "Philological sciences"*, No 12, Ed. 95, pp. 150–156.

10. Potapenko, S. I. (2009), *Modern English media-discourse: linguo-cognitive and motivational aspects*, NDU, Nizhyn.

11. Hampe, B. (2005), "Image schemas in Cognitive Linguistics: Introduction", *From Perception to Meaning: Image Schemas in Cognitive Linguistics*, Mouton de Gruyter, Berlin, N.Y., pp. 1–12.

12. Johnson, M. (1987), *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*, The University of Chicago Press, Chicago.

13. Talavira, N. (2018), "English orientating phrases: models of article use", *Humanities science current issues*, No 21, Vol. 2, pp. 81–86.

14. Potapenko, S. I. (2004), *Linguistic personality in the space of media discourse (the experience of linguo-cognitive analysis)*, KNLU Publishing Center, Kyiv.

15. Talavira, N. (2014), "English topological phrases without article: semantic models", *New philology*, No 64, pp. 98–104.

16. Channel, J. (1994), *Vague Language*, Oxford University Press, Oxford.

17. Longman Dictionary of Contemporary English, (2010), Longman, Harlow.

УДК 37.062

DOI 10.32755/sjeducation.2020.01.085

Паламарчук В. М.,

курсант 4-го курсу,

Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна;

Педорич А. В.,

кандидат педагогічних наук, доцент,

доцент кафедри педагогіки та гуманітарних дисциплін,

Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна;

ORCID: 0000-0002-3429-3361

НАСИЛЬСТВО В СІМ'Ї ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

У статті акцентовано, що домашнє насильство – це тривалий процес, специфічної системи взаємин між насильником і жертвою насилля, коли насильник і жертва члени однієї сім'ї, одного колективу. Розкрито форми насилля в сім'ї, а саме: фізичне, сексуальне, психічне насильство, нехтування основними потребами дитини (моральна жорстокість).

Встановлено, що сімейне насильство не є прикритим епізодом – це дії, які раз у раз повторюються, не мають чітких границь у видах насильства, а переходить з одного виду в інший, і має комплексний характер. Призводить до поглиблення соціально-психологічної та моральної роз'єднаності в родині, ворожості членів сім'ї, жорстокості з оточенням та у суспільстві в цілому і є важливою сучасною проблемою.

Ключові слова: насильство, види насильства, класифікація насильства, сім'я, примус.

Постановка проблеми. Сім'я відіграє визначальну роль у становленні людини, задовольняючи низку соціальних потреб особистості, серед яких прагнення моральної підтримки, безпеки, захищеності від зазіхань, емоційного комфорту, визнання та прийняття з боку значущих людей. Насильство є чинником соціального ризику, що призводить до поглиблення соціально-психологічної та моральної роз'єднаності, взаємної недовіри й ворожості щодо інших членів родини, брутальності й жорстокості в спілкуванні з оточенням. На жаль, немає достовірної статистики про реальні вияви насильства в сім'ї, оскільки насильство в родині – найприхованіша його форма.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблематики насильства в сім'ї засвідчує, що у працях сучасних дослідників досліджується питання насильства в сім'ї, зокрема: теоретичні

засади проблеми насильства над дітьми розглядають І. Зверева, Н. Максимова, К. Мілютіна; природу та наслідки сімейного насильства розкривають Т. Сафонова та Е. Цимбал; пошук соціально-педагогічних умов, причин і факторів виникнення, виявлення та подолання сімейного насильства над дітьми досліджують такі вчені, як Т. Гончарова, О. Коломієць, О. Кочемировська та ін.; правові, соціальні, психологічні та медичні аспекти запобігання насильства в сім'ї представлені в роботах В. Бондаровської, О. Кочемировської, Г. Лактіонової, Ю. Онишко, Р. Хаар, Г. Христова та ін. Розробляють методичні рекомендації та корекційні програми для працівників соціальної сфери, використовуючи вітчизняний і світовий досвід, С. Буров, І. Дубиніна, В. Міленко, С. Мосієнко, Ю. Онишко, Л. Смилова, М. Ясиновська та ін.

Профілактика насилля, недопущення насильства у суспільстві, в майбутній професійній діяльності випускника Академії Державної пенітенціарної служби входить до переліку майбутніх професійних завдань. Таким чином, актуальність професійного становлення курсанта чи студента Академії Державної пенітенціарної служби зумовили вибір теми нашого дослідження, а саме «Насильство в сім'ї як соціально-педагогічна проблема».

Формування цілей статті полягає в аналізі явища насильства в сім'ї як соціально-педагогічної проблеми.

Виклад основного матеріалу. У визначенні поняття насильства існують два підходи, один з яких можна назвати абсолютистським, інший – прагматичним [3, с. 60]. Відповідно до першого, за визначенням учених К. Вільсона, А. Мічерліх поняття насильства несе чітко виражене негативне оцінне навантаження. Воно вживається в дуже широкому значенні, що включає вусі форми фізичного, психологічного, економічного тиску і відповідних їм душевних якостей, як неправда, ненависть, лицемірство і т. ін. Насильство, по суті, ототожнюється зі злом.

Прагматичний підхід за З.Фрейдом орієнтується на ціннісно-нейтральне й об'єктивне визначення насильства та ототожнює його з фізичним і економічним збитком. Насильством вважається те, що є очевидним – убивство. Така інтерпретація дозволяє порушувати питання про виправданість насильства, можливості

його використання у визначених ситуаціях, але при цьому відсутній критерій для його використання [3, с. 78].

Можна в найпростішому вигляді змодельовати таку структуру акту насильства: 1) суб'єкт, який здійснює насильство; 2) об'єкт, на який спрямоване насильство; 3) конфліктне джерело як предмет, що належить об'єкту насильства, на який спрямований суб'єкт насильства; 4) ситуація, яка відображає об'єктивні та суб'єктивні умови насильства; 5) безпосередній акт насильства; 6) продукти і наслідки насильства [9].

Визначається кілька класифікацій насильства: залежно від стратегії кривдника насильство може бути явним чи прихованим; від часу впливу – трапилось колись чи сьогодні; від тривалості дії – може бути одиничним або систематичним; за місцем події й оточення, в сім'ї – з боку родичів, у школі – з боку педагогів або дітей, на вулиці – з боку дітей або дорослих [2, с. 115].

У підсвідомості людини поняття сім'ї асоціюється з тією територією, на якій відчуваєш себе комфортно і спокійно. Де панує любов і злагода, де можна сховатися від неприємностей, які оточують нас у суспільстві. Але це тільки в ідеальному випадку. Насправді кожна сім'я це загадка, де є щось приховане, а в гіршому випадку явні трагедії, де панує жорстокість, ненависть і насильство.

В Україні проблема насильства над дитиною в сім'ї тривалий час не була предметом спеціальних досліджень соціологів, психологів та соціальних працівників. Нею займалися, в основному, криміналісти під час вивчення злочинів, які здійснювалися в сімейно-побутовій сфері. На сьогодні однією з гострих проблем, які постають перед сучасним українським суспільством, це вияви насильства в сім'ї. Так практика останніх років доводить концептуальне осмислення цього питання на державному рівні. Свідченням цього є і прийняття законодавчої бази, і створення кризових центрів роботи з тими, хто потерпає від насильства в родині [12].

Відомий польський спеціаліст із запобігання домашнього насилля Л. Аларкон дає таке визначення поняттю насилля – це дії, які чиняться однією (або декількома) особами й характеризуються такими ознаками:

– здійснюються свідомо, спрямовані на досягнення певної мети;

– завдають шкоду (фізичну, моральну, матеріальну тощо) іншій особі;

– порушують права й свободи людини;

– той, хто здійснює насилля, має значні переваги (фізичні, психологічні, адміністративні тощо), це унеможливує ефективний захист жертви від насилля [8, с. 32].

Часто насилля – не окремих акт, а тривалий процес, за якого встановлюється специфічна система взаємин між насильником і жертвою насилля. Як правило, так трапляється, коли насильник і жертва члени однієї сім'ї, одного колективу (формального чи неформального).

Домашнє насилля – це певні свідомі дії одного члена сім'ї стосовно іншого, якщо ці дії порушують конституційні права й свободи члена сім'ї як громадянина та завдають шкоду його фізичному, психічному або моральному здоров'ю, а також розвитку дитини [10, с. 14].

Розрізняють чотири основні форми жорстокого поводження з дітьми: фізичне, сексуальне, психічне насильство, нехтування основними потребами дитини (моральна жорстокість).

1. Фізичне насильство – це навмисне нанесення фізичної шкоди дитині батьками або особами, що їх заміщають, яке може призвести до смерті дитини, а також серйозним (що потребують медичної допомоги) порушенням здоров'я (фізичного та/або психічного), або до відставання в розвитку [7, с. 23-24].

2. Сексуальне насильство – залучення дитини з її згоди або без неї в сексуальні дії з дорослими для отримання останніми задоволення, або вигоди. Згода дитини на сексуальний контакт не дає підстав вважати його ненасильницьким, оскільки дитина не володіє свободою волі і не може передбачити всі негативні для себе наслідки [7, с. 24-25].

3. Психічне (емоційне) насильство – періодичний, тривалий чи постійний психічний вплив на дитину, гальмує розвиток особистості і призводить до формування патологічних рис характеру.

Форми психологічного насильства: відкрите неприйняття і постійна критика дитини; погрози дитині, які виявляються в

словесній формі; зауваження, висловлені в образливій формі; навмисна фізична або соціальна ізоляція дитини; пред'явлення завищених до дитини вимог; брехня і невиконання обіцянок з боку дорослих, порушення довіри дитини; грубий психічний вплив, що викликає в дитини психічну травму [7, с. 25-26].

4. Нехтування потребами дитини – відсутність з боку батьків або осіб, які їх замінюють, елементарної турботи про дитину, в результаті чого порушується її емоційний стан і з'являється загроза її здоров'ю або розвитку.

До нехтування елементарними потребами дитини належать: відсутність адекватного віку і потребам дитини харчування, одягу, житла, освіти, медичної допомоги (включаючи відмову від лікування дитини); відсутність належної уваги і турботи, в результаті чого дитина може стати жертвою насильства, нещасного випадку, залученим до вживання алкоголю, психоактивних речовин, у вчинення злочинних дій [7, с. 26-27].

В економічному насильстві вбачаємо присвоєння дорослими коштів, що виплачуються на дитину (допомога, пенсія, аліменти). Одноособовий контроль за витратою грошей (залежному члену сім'ї видається лише чітко визначена сума грошей, за яку він має повністю відзвітуватися), умисне позбавлення одним членом родини іншого члена родини житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право [5].

Найчастіше діти, які зазнають жорстокого поводження, ні з ким не діляться своїми переживаннями. Але дорослий (вихователь, учитель, соціальний педагог, будь-яка людина з оточення дитини) за переліченими ознаками може припустити, що дитина піддається насильству.

На сьогодні не існує єдиної думки про першопричину домашнього насильства. Було висунуто безліч мікро- і макротеорій – від наявності психічних порушень у суб'єкта насильства до впливу соціально-культурних цінностей і соціальної організації [4, с. 108]. Основні суперечки розгорнулися між послідовниками психологічних теорій і тими, хто вірить у соціальну причинність. Психологи виявили, що на збільшення кількості випадків насильства впливають розчарування, агресивність, невміння ке-

рувати інстинктами, алкоголізм і психопатія. Прихильники теорії соціальної причинності сконцентрували свою увагу на культурних нормах, що провокують жорстоке поведіння, на патріархальній соціальній структурі.

Згідно з дослідженнями І. А. Грабської, Ф. К. Думко, Н. О. Зинов'євої та Н. Ф. Михайлової, насильство над дітьми і підлітками обумовлюють певні соціально-культурні умови: 1) відсутність у суспільстві чіткої оцінки фізичних покарань; 2) низька правова грамотність населення; 3) недостатнє розуміння суспільством насильства як соціальної проблеми; 4) відсутність ефективної превентивної політики держави; [2, с. 153]; 5) недосконале законодавство; 6) демонстрація насильства через засоби масової інформації [2, с. 166].

У праці І. Алексєєвої та І. Новосельського виділяються кілька основних підходів до пояснення причин насильства над дітьми:

– *медико-психологічний або психіатричний підхід* розглядає жорстоке поведіння з дитиною, виходячи з особистісних особливостей і сімейної історії батьків. Жоден психіатричний синдром не виявив специфічного зв'язку з дитячим досвідом насильницького поведіння. Фактор ризику розвитку великої кількості різних проблем у дітей може виявитися і на пізній стадії їх соціалізації;

– *соціологічний підхід* включає роль соціально-економічних чинників, що впливають на насильство в сім'ї, а саме бідність, безробіття, незадоволеність собою і життям в цілому тощо;

– *ситуаційний підхід* полягає в особливостях поведінки дитини в мікросередовищі, невідповідність її очікуванням батьків, порушення стосунків у сім'ї тощо [1, с. 24].

Як вважає Т. Шипунова, причини жорстокого поведіння з дітьми в сім'ї слід розглядати в чотирьох контекстах:

1. *Соціокультурний контекст* передбачає аналіз класової структури суспільства та економічного стану окремих класів (умови проживання, робота/безробіття, добробут/ситуація бідності). В цьому випадку слід враховувати специфічні для кожного суспільства установки і ставлення до насильства, взаємини між поколіннями і статтю, ролями батьків і дітей, формальні та неформальні соціальні мережі та ін.

2. *Сімейний контекст* включає в себе аналіз змін структури сім'ї (зниження рівня народжуваності, плюралізм форм шлюбу і сім'ї, збільшення кількості розлучень і розриву стосунків), специфічну структуру взаємин та їх динаміку (велика кількість конфліктних ситуацій між поколіннями, неадекватний розподіл влади, колізії між подружжям, зміна ролей батьків і дітей), фрагментарність сімейних стосунків, а також часті нововведення і зміни соціальної обстановки. В цьому контексті жорстоке поводження з дітьми в сім'ї детермінується стресами батьків, сварки між подружжям, дратівливістю і нервозністю батька і матері.

3. *Індивідуальний контекст* батьків спирається на запропоноване розуміння сили і слабкості, що включає в себе: уявлення батьків про здоровий спосіб життя, специфічний погляд на власний досвід дитинства, рівень самооцінки і самоконтролю, уявлення про виховання і виховні методи, ступінь пристосування до фрустрацій і здатність боротися зі стресами. Під час розгляду індивідуального контексту дітей слід врахувати той факт, що діти – це не тільки об'єкти впливу інших, але й самі є активними особами в управлінні діями власних батьків як агентів інтеракції.

4. *Кризовий контекст* передбачає вивчення дефіциту коштів для встановлення і підтримки безконфліктної ситуації в сім'ї, також навантажень, викликаних соціальними змінами, зниження опірності батьків у кризових ситуаціях, компетентності дорослих людей у вирішенні конфліктів та зміни власних подань про молоде покоління в процесі їх соціалізації [11].

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок цього напрямку. Таким чином, сімейне насильство відрізняється від інших агресивних актів тим, що воно не є прикритим епізодом – це дії, які раз у раз повторюються. Крім того, ці дії відбуваються у стосунках між близькими людьми - батьками й дітьми, іншими родичами і дітьми. З цього випливає поняття насильство в сім'ї - це примусовий контроль одного члена сім'ї над іншим, реальна дія чи загроза фізичної, психологічної, економічної, сексуальної образи - моральної, емоційної, вербальної.

Насильство в сім'ї як взаємодія її членів виражається в трьох основних виявах: 1) поведінка, базована на вчиненні «неявного» насильства, тобто не усвідомлюваного суб'єктом як насильни-

цьке, у формах «педагогічного», «соціалізаційного», «інформаційного» примусу. Такі форми насильства пояснюють конструктивну функцію насильства в сім'ї (для культурної спадкоємності); 2) поведінка, пов'язана з механізмами визнання агресивних дій насильницькими за своєю сутністю; 3) насильство-імітація на рівні внутрішньосімейних відносин, пов'язане з дискримінаційною поведінкою членів сім'ї.

Нині існує така типологія насильства, яка, поряд з означеними, містить такий вид насильства, як медичне. Медичне насильство передбачає недбалість і несвоечасність, виявлені під час видачі лікарських препаратів, навмисна відмова хворому в одержанні необхідних ліків або, навпаки, навмисна передозування чи нав'язування субстанцій, що призводять до звикання і залежності.

Досить важко провести чітку межу між різними формами домашнього насильства. Так, одні дослідники відносять позбавлення сну до психологічного насильства, інші – до фізичного. Таким чином, домашнє насильство є складним феноменом, наслідки якого, зазвичай, охоплюють кілька сфер [12].

Список використаних джерел

1. Алексеева И. А., Новосельский И. Г. Жестокое обращение с ребенком. Причины. Последствия. Помощь. Москва: Генезис, 2005. 256 с.
2. Грабська І. А., Дайєк Е., Шинкаренко О. Д. Дослідження сімейного насильства у крос-культурній перспективі. *Вісник: Соціологія, психологія, педагогіка*. Київ: Київський ун-т ім. Т.Шевченка, 2000. № 8. С. 29–32.
3. Думко Ф. К. До проблеми насильства в сім'ї. *Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського*. Одеса: ПДПУ ім. К.Д.Ушинського, 1999. Вип. 6–7. С. 62–68.
4. Энциклопедия социальной работы: в 3 т. Т 2: пер. с англ. Москва: Центр общечеловеческих ценностей, 1994. 498 с.
5. Журавель Т. В. Соціально-педагогічна робота з профілактики насильства щодо дітей. *Соціальна педагогіка: навч. посіб. / за заг. ред. О. В. Безпалько*. Київ: Академвидав, 2013. С. 197–209.
6. Кочемировська О. Можливості виявлення та попередження насильства в сім'ї: основні поняття: посіб. для соц. прац. Харків: НТМТ. 2008. 44 с.
7. Крылова Т., Струкова М. Работа социального педагога с семьей группы риска. *Социальная педагогика*. 2009. № 4. С. 23–29.

8. Максимова Н. Ю., Мільотіна К. Л. Соціально-психологічний аспект проблем насильства. Київ: Либідь, 2003. 337 с.

9. Оржеховська В. М., Пилипенко О. А. Превентивна педагогіка: навч. посіб. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2007. 284 с.

10. Шаргородська С. Насилля в сім'ї: види, наслідки, шляхи подолання. *Соціальний педагог*. 2007. № 2. С. 14-16.

11. Шипунова Т. В. Жестокое обращение с детьми в семье: определение, генезис, перспективы исследований. *Криминология: вчера, сегодня, завтра*. 2002. № 1 (2). С. 90–101.

12. Domestic Violence Perpetrator Programs in Europe, Part I: A survey of Current Practice. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*. 2012. № 10.

Palamarchuk V., Pedorych A.

FAMILY VIOLENCE AS A SOCIAL AND PEDAGOGICAL PROBLEM

The article emphasizes that family violence is a long-term process whereby a specific system of relationships between the abuser and the victim of violence is established when the abuser and the victim are members of one family, one collective (formal or informal).

It is defined that domestic violence as an interaction of its members in three main manifestations is expressed: 1) behavior based on the commission of "implicit" violence, namely not perceived by the subject as violent, in the forms of "pedagogical", "socializational", "informational coercion"; 2) behavior related to mechanisms for recognizing of aggressive move which are violence by nature; 3) imitation of violence at the level of domestic relations related to the discriminatory behavior of family members.

Forms of family violence are disclosed, namely: physical, sexual, mental violence, neglect of the basic needs of the child (moral cruelty).

The article describes the socio-cultural conditions of violence against children and adolescents: 1) lack of a clear assessment of physical punishment in society; 2) low legal literacy of the population; 3) lack of understanding by society of violence as a social problem; 4) lack of effective state preventive policy; 5) imperfect legislation; 6) demonstration of violence through the media.

The article highlights that the causes of child abuse in the family should be considered in four contexts: a) socio-cultural context; b) family context; c) individual context; d) crisis context.

This article presents that domestic violence differs from other acts of aggression in that way, that it is not an embarrassing episode; these are actions that are repeated one at a time, have no clear boundaries in the types of violence, but move from one species to another, and have complex nature.

It leads to deepening of social-psychological and moral separation in families, mutual distrust and hostility of family members of one another, brutality and cruelty

in dealing with the environment and in society in general and is an important problem of society in general.

Key words: *violence, types of violence, classification of violence, family, coercion.*

References

1. Alekseeva, I. A. and Novoselskiy I. G. (2005), *Child abuse: Reasons. Effects. Help*, Genezis, Moscow.

2. Grabska, I. A., Dayek, E. and Shinkarenko, O. D. (2000), „Study of domestic violence in a cross-cultural perspective”, *Herald: Sociology, psychology, pedagogy*, Vol. 8, pp. 29–32.

3. Dumko, F. K. (1999), „To the problem of domestic violence”, *Scientific Bulletin of the South Ukrainian Ushinsky K.D. State Pedagogical University*, Vol. 6–7, pp. 62–68.

4. *Encyclopedia of social work* (1994), Vol. 3, No 2, Center for human values, Moscow.

5. Zhuravel, T. V. (2013), „Socio-pedagogical work on prevention of violence against children”, in Bezpalko, O. V. (Ed), *Social pedagogy*. Akadem. Publ., Kyiv, pp. 197–209.

6. Kochemirovska O. (2008), *Possibilities of detecting and preventing domestic violence: basic concepts*, NTMT. Kharkiv.

7. Krylova, T. and Strukova, M. (2009), „The work of a social educator with families at risk”, *Social pedagogy*, Vol. 4, pp. 23–29.

8. Maksimova, N. Yu. and Milyutina, K. L. (2003), *Socio-psychological aspect of problems of violence*, Libid, Kyiv.

9. Orzhehovska, V. M. and Pilipenko, O. A. (2007), *Preventive pedagogy*, Chabanenko Yu. Publ., Cherkasy.

10. Shargorodska, S. (2007), „Domestic violence: types, consequences, ways to overcome”, *Social pedagogy*, Vol. 2, pp. 14–16.

11. Shipunova, T. V. (2002), „Children abuse in the family: definition, genesis, prospective research”, *Criminology: yesterday, today, tomorrow*, Vol. 1 (2), pp. 90–101.

12. „Domestic Violence Perpetrator Programs in Europe” (2012), Part I: A survey of Current Practice, *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, № 10.

УДК 351.72

DOI 10.32755/sjeducation.2020.01.095

Разумейко Н. С.,

кандидат педагогічних наук, доцент,

начальник кафедри педагогіки та гуманітарних дисциплін,

Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна

ORCID: 0000-0003-0801-3490;

Ткаченко О. Г.,

кандидат юридичних наук,

заступник начальника кафедри тактико-спеціальної підготовки,

Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна

ORCID: 0000-0002-5640-0906;

Дем'яненко Ю. О.,

кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник

відділу наукової роботи та міжнародного співробітництва,

Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна

ORCID: 0000-0001-5237-9559

ВІКОВІ ТА СТАТЕВІ ОСОБЛИВОСТІ ВИЯВУ АГРЕСІЇ В ПОВЕДІНЦІ СУЧАСНИХ ПІДЛІТКІВ

Стаття присвячена проблемі підліткової агресії, аналізу індивідуально-вікових особливостей її вияву в повсякденному житті. Розкрито сутність, причини та наслідки агресії серед підлітків.

Звернено увагу на різноманітність факторів, що сприяє розвитку агресії в підлітків – суспільство, референтне оточення, недоліки виховання, трансляція агресії засобами масової інформації тощо.

Автори зазначили, що існує неоднаковий вияв агресивності підлітків на різних стадіях цього віку: відбувається зрушення від домінування на ранніх етапах розвитку підлітка фізичної агресії до вербальної агресії на пізніх етапах.

Отримана та проаналізована в статті інформація дозволяє сконцентрувати увагу на характері емоційно-вольової і ціннісно-нормативної сфер особистості дитини підліткового віку з огляду на особливості впливу на неї соціальної ситуації розвитку для розуміння причин підвищеної підліткової агресивності.

Ключові слова: агресія, підлітковий вік, агресивна поведінка, жорстокість, конфлікт, моральні норми.

Постановка проблеми. Вияв агресії в колективі дітей є проблемою, яка все більше хвилює суспільство. Психічна та соціальна напруженість відбивається на всіх сферах життя. Складна соціальна ситуація змушує батьків більше часу витратити для заробітку грошей, відповідно, все менше часу вони приділяють своїм дітям. Крім того, часто в сім'ї продукуються або викрив-

лені моральні норми, або взагалі відсутні бесіди з дітьми про загальні моральні цінності. У школі, передусім, роблять акцент на здобутті певних знань, у той час як моральному розвитку дитини приділяється недостатня увага.

Підлітковий вік є тим періодом становлення особистості, коли виникає жагуче бажання «дорослості», однак ресурсів для неї не вистачає, підліток емоційно ще залишається дитиною. Тому вияви агресії є скоріше пошуком форм адаптації до навколишнього середовища.

Тому проблема агресії серед дітей залишається актуальною для України, незважаючи на те, що на законодавчому рівні будь-які вияви насильства несуть за собою юридичну відповідальність.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблеми агресії були присвячені роботи зарубіжних психологів: А. Бандура, Р. Берона, А. Брауна, К. Бютнера, А. Мічерліха, М. Пападопулу, Д. Річардсона, Р. Соонетс, З. Фрейда, З. Хола, В. Холичера, Д. Майерса та вітчизняних: Г. М. Андреева, Л. Гокіна, Ю. О. Дроздов, Н. Д. Левітов, С. О. Завражин, Н. А. Скок, А. К. Осинський, І. О. Фурманов.

Постановка завдання полягає в дослідженні вікових та індивідуальних особливостей виявів насильства в поведінці підлітків.

Виклад основного матеріалу. Підлітковий вік – найважчий і найскладніший з усіх періодів розвитку дитини. Його називають перехідним, тому що протягом цього періоду відбувається своєрідний перехід від дитинства до дорослості, від нестиглості до зрілості, що пронизує всі сторони розвитку підлітка: анатомо-фізіологічну будову, емоційну та інтелектуальні сфери, моральне становлення. Як правило, в цьому віці в підлітків виникають проблеми з дорослими, відбувається тимчасове психологічне віддалення від сім'ї і школи [3, с. 25].

У цьому віці частішають вияви девіантної поведінки, що мають соціально-економічну, психолого-педагогічну та медико-біологічну природу. Для значної частини підлітків характерні навчальна та соціальна дезадаптація, криміналізація, проблеми з проведенням вільного часу. На них негативний вплив має дисгармонійний стиль виховних і внутрішньосімейних стосунків, вияви маломотивованої сімейної жорстокості і насильства [5, с. 45].

Підлітковий період онтогенезу – це перехід від дитинства до дорослості, що гостро протікає та в якому переплітаються суперечливі тенденції розвитку. З одного боку, для цього складного етапу показові негативні вияви дитини, такі як: дисгармонійність у формуванні особистості, згортання раніше установленної системи інтересів, протестувальний характер поведінки з дорослими. З іншого – підлітковий вік відрізняється і безліччю позитивних факторів – зростає самостійність дитини, різноманітнішими і змістовнішими стають її стосунки з іншими дітьми і дорослими, помітно розширюється та якісно змінюється сфера її діяльності, розвивається відповідальне ставлення до себе, інших людей тощо [6, с. 60].

У педагогічній літературі цей вік традиційно позначається термінами «важкий», «критичний», «конфліктний» і т. ін. До того ж ще побутує думка, що причини цієї кризи у фізіологічних змінах підлітків. Звідси найчастіше дається вузьке визначення підліткового віку як пубертатного періоду, де головну роль відіграє статеве дозрівання. Однак у фундаментальних працях психологів (Л. І. Божович, Д. І. Фельдштейн) показано, що статеве дозрівання, як і інші зміни, пов'язані з розвитком організму, безсумнівно, впливають на психічний розвиток дитини, але, по-перше, цей вплив опосередкований ставленням підлітка до навколишнього світу, порівнянням себе з однолітками і дорослими; по-друге, не лише біологічні особливості визначальні в розвитку молодшої людини як особистості, а її вихід на якісно нову соціальну позицію, в якій реально формується її свідоме ставлення до себе як члена суспільства. При цьому тривожні моменти в поведінці частини підлітків, зокрема агресивність, жорстокість, підвищена тривожність, набирають стійкого характеру у процесі стихійно-групового спілкування, що складається в різних компаніях. Але це спілкування, ця система стосунків, у тому числі й побудованих на ґрунті жорстоких законів асоціальних підліткових груп, є наслідком не якоїсь генетичної схильності, споконвічної агресивності та ін., а виступає здебільшого лише як ситуація заміщення при неприйнятті підлітка у світ соціально значущих стосунків дорослих, як ситуація спільного переживання їхньої незрозумілості [7, с. 225].

Характерно, що потреба в стихійно-груповому спілкуванні відзначається лише в 14,5 % підлітків, у той час як реальна наявність цієї форми зафіксована в 56 % 11–15-річних. Це пов'язано з тим, що коли потреба підлітка в інтимно-особистому спілкуванні в основному задовольняється, то його потреба в соціально зорієнтованій формі в 38,5 % випадків залишається незадоволеною, зумовлюючи перевагу стихійно-груповому спілкуванню.

На жаль, сформована нині в суспільстві система виховання дітей, прийняті до них вимоги, ставлення дорослих до молодих людей не враховують особливостей їхнього особистісного становлення, призводячи до конфлікту з підлітками, в яких розвивається потреба в самостійності, самореалізації, позбавленні від опіки [8, с. 28].

Підліток жадає не просто уваги, але розуміння, довіри дорослих. Він прагне відігравати визначену соціальну роль не тільки серед однолітків, а й серед старших. У дорослому ж співтоваристві утвердилася позиція, яка заважає розвитку соціальної активності підлітка – він дитина і повинен слухатися. В результаті між дорослими і підлітками зростає психологічний бар'єр, прагнучи перебороти який, багато підлітків вдаються і до агресивних форм поведінки [9, с. 12].

Вважаємо за необхідне детальніше зупинитися на природі підліткової агресивності, оскільки вона є провідною передумовою насильницьких дій.

Найбільш повну картину сутності агресивної поведінки підлітка дає аналіз її мотивації. Помітну роль у ній відіграють почуття та емоції негативного характеру: гнів, страх, помста, ворожість тощо. Агресивна поведінка дітей підліткового віку, що пов'язана з цими емоціями, виражається в бійках, побоях, образах, тілесних ушкодженнях, убивствах, часом у згвалтуванні, пошкодженні або знищенні майна.

Саме така поведінка часто вважається як найбільш переконлива модель, що підтверджує тезу про генетичну природу агресивності. Поширеною є хибна думка, що агресивна, особливо недостатньо вмотивована, поведінка є прямим виявом генетичного неблагополуччя індивіда, хай навіть і не вираженого в хромосомній аномалії. Водночас питання про генезис агресивності, про

роль, що в її походженні відіграють біологічні і соціальні фактори, винятково складне [1, с. 117].

Про те, що ті чи інші вияви агресивності тісно пов'язані не з біологією, а з типами людської культури, наочно засвідчують антропологічні дослідження. Вони показують, що переживання та емоції, породжувані як зовнішніми, так і внутрішніми причинами, виражаються в людини у формі, прийнятій у тій культурі, до якої вона належить. Тобто виникнення і розвиток агресивності залежать передусім від суспільних умов, до яких відноситься як суспільний устрій, так і найближче суспільне середовище, мала група.

Нерідко агресивність у відкритій чи замаскованій формі культивується в суспільстві як знаряддя в боротьбі за успіх. Виявам агресивності сприяють недоліки виховання, здійснюваного різними інститутами соціалізації, в тому числі не лише сім'єю, школою, а й засобами масової інформації тощо.

Саме тому з'ясуванню впливу виховання в сім'ї і школі на агресивність дітей присвячено безліч досліджень. Так, А. Бандура й Р. Уолтерс, наприклад, на основі опитування і життєвих спостережень встановили, що коли матері поблажливо ставляться до агресивних дій своїх дітей і навіть схильні їм потурати, то діти стають ще агресивнішими. Водночас засвідчено, що діти, які піддаються дуже суворим покаранням, відрізняються великою агресивністю стосовно товаришів. Причому фізичні покарання за агресивну поведінку підсилюють жорстокість, агресивність дітей [1, с. 124].

На нашу думку, необхідно особливо підкреслити, що агресивний підліток – це насамперед звичайна дитина, якій властива нормальна спадковість. А риси агресивності вона набуває під впливом помилок, недоробок та недоглядів у виховній роботі.

Сучасний підліток живе в складному за своїм змістом і тенденціями світі соціалізації. Це пов'язано, по-перше, із темпом і ритмом техніко-технологічних перетворень, що ставлять нові вимоги до молодого покоління. По-друге, з насиченим потоком інформації, що створює безліч «шумів», які глибоко впливають на підлітка, в якого ще не вироблено чіткої життєвої позиції. По-третє, з екологічною та економічною кризами, які вразили наше

суспільство і викликають у дітей почуття безнадійності й роздратування (за відсутності почуття особистої відповідальності) за те, що старші покоління залишають їм таку спадщину [2, с. 110–113].

Нині в нашому суспільстві є наявний серйозний дефіцит позитивного впливу на дітей, що підрастають. До того ж якісні зміни макросередовища супроводжуються і деформацією сім'ї, яка не виконує таких найважливіших функцій, як створення для дітей психологічного комфорту, захищеності. Тут нерідко має місце жорстоке поводження з підлітками, пов'язане з різними видами покарань, у тому числі фізичними. Частина батьків примушує дітей до слухняності; інша – не цікавиться їхніми потребами; третя – переоцінює і недостатньо контролює їх.

Негативний мікроклімат, що має місце в багатьох сім'ях, як і в системі формальних і неформальних відносин зі світом дорослих, обумовлює появу відчуженості, брутальності, ворожості певної частини підлітків, прагнення робити все на зло, всупереч волі навколишніх, що створює об'єктивні передумови для появи агресивності, демонстративної непокори, руйнівних дій. Спостерігається нерозвиненість моральних уявлень, споживацька орієнтація, емоційна брутальність, агресивний спосіб самоствердження, що пов'язано, зокрема, з підвищеним навіюванням, наслідуванням.

Інтенсивний розвиток самосвідомості і критичного мислення призводить до того, що дитина в підлітковому віці виявляє суперечності не тільки в навколишньому світі, а і всередині власного уявлення про себе, що є підставою для зміни емоційно-ціннісного ставлення до себе, проявляючись у різкому сплеску невдоволення собою та в сполученні таких полярних якостей, як, наприклад, самовпевненість і боязкість, черствість і підвищена чутливість, розв'язаність і сором'язливість [3, с. 28].

Таким чином, на першій стадії підліткового періоду онтогенезу (10–11 років) дитину характеризує досить критичне ставлення до себе. Майже 34 % хлопців і 26 % дівчат дають собі цілком негативні характеристики, відзначаючи перевагу негативних рис і форм поведінки, в тому числі брутальності, жорстокості, агресивності.

Ситуативно негативне ставлення до себе зберігається і на другій стадії підліткового віку (12–13 років), обумовлюючись значною мірою, оцінками навколишніх як дорослих, так і однолітків.

На третій стадії (14–15 років) спостерігається зіставлення підлітком своїх особистісних особливостей, форм поведінки з певними нормами, прийнятими в референтних групах [3, с. 32].

Показові дані, що свідчать про неоднаковий вияв агресивності підлітків на різних стадіях цього віку.

Розглянемо такі форми агресивності, як фізична, непряма, вербальна і негативізм.

1. Фізична агресія (напад) – використання фізичної сили проти іншої особи.

2. Непряма агресія – під цим терміном розуміють як агресію, що «обхідними» шляхами спрямована на іншу особу (плітки, злісні жарти), так і агресію, що ні на кого не спрямована – вираження люті, гучному лементі, топтанні ногами, грюканні кулаками по столу тощо. Ці вираження характеризуються неспрямованістю і неупорядкованістю. Скажімо, схильність до роздратування – це готовність до вияву запальності, різкості, брутальності при найменшому збудженні.

3. Вербальна агресія – вираження негативних почуттів як через форму (сварка, лемент, вереск), так і через зміст словесних відповідей (погрози, прокляття, лайка).

4. Негативізм – опозиційна міра поведінки, зазвичай спрямована проти авторитету або керівництва; ця поведінка може виростати з пасивного опору до активної боротьби проти сталих законів і звичаїв. Негативізм може виявлятися в образі (заздрість і ненависть до навколишніх, обумовлені почуттям гіркоти, гніву на увесь світ за справжні чи мнимі страждання); підозрілості (недовіра й обережність щодо людей, засновані на переконанні, що навколишні мають намір заподіяти шкоду) [4, с. 51–53].

За даними дослідження Л.М. Семенюк, у дітей 10–11-річного віку переважає фізична агресивність і менше виражена непряма агресивність. Причому вербальна агресивність і негативізм, по суті, знаходяться на одному ступені розвитку. У підлітків 12–13 років найбільш вираженим стає негативізм (64 %),

відзначається зростання фізичної, а також вербальної агресії, тоді як непрямая агресивність, хоча і дає істотне зрушення в порівнянні з молодшим підлітковим віком, усе-таки менш виражена [8, с. 37].

Що стосується 14–15-річних підлітків, то на перший план у них виходить вербальна агресивність (72 %), що на 20 % перевищує цю форму в підлітків 12–13 років та майже на 30 % – у 10–11 років. Впродовж підліткового періоду спостерігається чітко виражена динаміка всіх форм агресивності від молодшого до старшого підліткового віку (рис.).

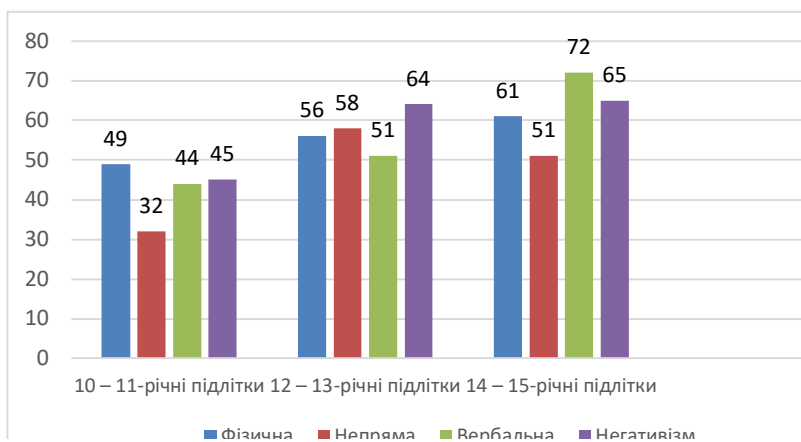

Рис. Вияв різних форм агресивності в підлітків 10–15 років (у відсотках)
(складено авторами)

З рисунка видно: якщо в 10–11-річних дітей переважають фізичні форми агресивності, то з подорослішанням у підлітків 14–15 років на перший план виходять вербальні її форми (з 44 % у 10 років, до 51 % у 12–13 років і, нарешті, 72 % у 14–15 років).

Крім того, домінуюче значення на старших стадіях підліткового віку починає набирати не фізична агресія, як у 10–11-річних дітей, а негативізм. При цьому він зростає в міру дорослішання дітей, особливо швидкими темпами (з 45 % у 10 років, до 64 % у 12–13 років і 65 % у 15 років) [8, с. 43].

Діти підліткового віку особливо залежні від мікросередовища і конкретної ситуації. А одним з визначальних елементів мікросередовища у стосунках, що складаються, і в яких формується

ся особистість, є сім'я. При цьому вирішальним є не її склад – повна, неповна, що розпалася, а моральна атмосфера, взаємини, що складаються між дорослими членами сім'ї і дітьми.

Розгляд виявів різних форм агресивної поведінки підлітків має не тільки психолого-теоретичне, а й практичне значення, дозволяючи орієнтуватися в характері емоційно-вольової і ціннісно-нормативної сфер особистості дитини підліткового віку, з огляду на особливості впливу соціальної ситуації її розвитку, впливу мікросередовища. І психологу-досліднику, і педагогу-практику важливо знати стан фізичної і непрямой агресії дітей, схильність їх до роздратування і негативізму, вербальної агресії, підозрливості й уразливості, що формують ворожість. Причому знати в динаміці розвитку, характерній для підліткового періоду, коли агресивність дітей та її виявів у різних формах поведінки відрізняються специфічними особливостями, типовими для 10–11, 12–13 і 14–15-річних підлітків [9, с. 13].

Висновки. Нами було розкрито сутність, причини та наслідки явища агресії серед підлітків. Агресивна поведінка завдає шкоди не лише психічному здоров'ю, але й може загрожувати життю. Агресивність несе з собою тяжкі моральні і психологічні проблеми: постійна боязнь виявитися об'єктом насильства у сфері безпосереднього соціального оточення переростає в сильний психологічний тиск, який веде до стресів, нервових зривів, зниження самооцінки, стає додатковим джерелом міжособистісних конфліктів. Вивчення філософської, соціологічної, психологічної, педагогічної, юридичної літератури з проблеми дослідження дали змогу уточнити зміст поняття агресія в контексті розвитку підлітків, визначити соціокультурні чинники її детермінації, індивідуальні та вікові особливості виявів агресії в поведінці підлітків.

Список використаних джерел

1. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия. Москва: ЭКСМО-Пресс, 1999. 514 с.
2. Бовть О. Б. Комп'ютерні ігри та дитяча агресивність: випадковий взаємозв'язок чи прикра закономірність? *Педагогіка і психологія*. 2002. № 1. С. 110–116.

3. Божович Л. И. Психология формирования личности. Москва: Наука, 1997. С. 25–44.

4. Волянська О. В. Проблема агресивної поведінки підлітків: фактори та механізми соціалізації. *Вісник НУ «Національна академія України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія «Соціологія». 2016. Т. 3, № 30.

5. Гурлева Т. С. Дівчинка-підліток: проблеми віку і профілактика важковиховуваності: метод. посібник. Київ: ІЗМН, 1999. 136 с.

6. Кордунова Н. О. Особливості прояву агресивної поведінки в підлітковому віці. *Психогенез особистості: норма і девіація*: зб. наук. ст.: матеріали наук.-практ. інтернет-конф. «Актуальні проблеми ВІСНИК НТУУ «КП» (Луцьк, 6 лют. 2015 р.). Луцьк. 2015. Т. 1. С. 130–140.

7. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: навчально-методичний посібник. Київ: Віан, 1996. 352 с.

8. Семенюк Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции. Москва: Флинта, 2003. 96 с.

9. Солдатенко Н. Г. Психология трудного подростка. Рига: Знание, 1980. 24 с.

Razumeiko N., Tkachenko O., Demianenko Yu.

AGE AND SEXUAL FEATURES OF AGGRESSION IN ADOLESCENTS' BEHAVIOR NOWADAYS

The article addresses to the problem of adolescent aggression, and the analysis of individual age characteristics of its manifestation in everyday life. The essence, causes and consequences of aggression among adolescents are also revealed.

The authors see the problem of conflict and aggression of adolescents in a society that has formed a system of raising children, the requirements for them, the attitude of adults towards adolescents that does not consider the peculiarities of their personal development, leading to conflict and aggressive behavior.

The article shows that the individual development of self-awareness and critical thinking leads to the fact that a child in adolescence finds contradictions not only in the world around him, but also within his own self-image, which is the basis for changing emotional and value attitudes towards himself, manifesting itself in a sharp surge of dissatisfaction with oneself and a combination of such polar qualities as, for example, self-confidence and timidity, callousness and hypersensitivity, detachment and shyness.

For a fuller image of the essence of aggressive behavior of adolescents, this problem is considered by the authors through the analysis of its motivation. Therefore, the role of feelings and emotions of a negative nature is considered: anger, fear, revenge, hostility, etc., because the aggressive behavior of adolescents associated with these emotions and is expressed in fights, beatings, insults, injuries,

murders, sometimes in rape, injury or destruction of property. In addition, the authors note the manifestations of aggression are facilitated by the shortcomings of education provided by various institutions of socialization, including not only the family and school, but also the media and more.

The authors note that there are different manifestations of adolescent aggression at different stages of the age: there is a shift from dominance in the early stages of adolescent development of physical aggression to verbal aggression in the later stages.

The obtained and analyzed information in the article has not only psychological-theoretical significance but also a practical one, allowing to orient in the character of emotional-volitional and value-normative personality sphere of a teenage child, given the peculiarities of the social situation influence of its development and microenvironment.

Key words: *aggression, adolescence, aggressive behavior, cruelty, conflict, moral norms.*

References

1. Bandura, A., Uolters, R. (1999), *Adolescent aggression*, ECSMO-Pressa, Moscow.

2. Bovt, O. B. (2002), Computer games and children's aggression: accidental relationship or a pattern? *Pedagogy and Psychology*, № 1.

3. Bozhovych, L. I. (1997), *Psychology of personality formation*, Nauka, Moscow.

4. Volianska, O. V. (2016), „The problem of aggressive adolescents' behavior: factors and mechanisms of socialization”, *Bulletin of National University “Yaroslav Mudryi National Academy of Ukraine”*, Series “Sociology”, Vol. 3, № 30.

5. Hurleva, T. S. (1999), *Adolescent girl: age problems and prevention of difficult upbringing: methodological manual*, IZMN, Kyiv.

6. Kordunova, N. O. (2015), „Features of manifestation of aggressive behavior in adolescence”, *Psychogenesis of personality: norm and deviation: collection of scientific articles: materials scientific-practical internet conference “Current issues: Bulletin of the National Technical University of Ukraine “Kyiv Polytechnic Institute”* (Lutsk, February 6, 2015), Lutsk, T. 1.

7. Orzhehovska, V. M. (1996), *Juvenile delinquency prevention: training manual*, Vian, Kyiv.

8. Semeniuk, L. M. (2003), *Psychological features of aggressive behavior and conditions of its correction*, Flinta, Moscow.

9. Soldatenko, N. H. (1980), *Psychology of a difficult teenager*, Znanie, Riha.

УДК 351.77:416.2

DOI 10.32755/sjeducation.2020.01.106

Сіренко К. Ю.,

кандидат економічних наук, доцент,

доцент кафедри економіки та соціальних дисциплін,

Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів Україна,

ORCID: 0000-0003-2705-0924

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МЕДИЦИНИ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО РЕГІОНУ)

У статті розглянуто основні напрями реформування галузі медицини, зокрема перспективи її розвитку на селі. Доведено, що в системі офіційно безкоштовної медицини неможливо забезпечити високу якість медичних послуг через брак кваліфікованих медичних кадрів; брак фінансових ресурсів на розвиток медицини; майже відсутні найнеобхідніші умови та оснащення в сільських амбулаторіях; лікарі не можуть набрати достатньої кількості підписаних декларацій; доступ до медицини в селі та місті неоднаковий, що впливає не лише на якість надання послуг для пацієнтів, а і на заробітну плату лікарів. Визначено, що на сьогодні прийнято низку законодавчих актів та нормативних документів, які наближають медицину України до світового зразку, однак загальний успіх реформи сільської медицини залежить від здатності держави і місцевої влади змінити ситуацію з якістю і доступністю медичних послуг для мешканців села.

Ключові слова: сільська медицина, фельдшерсько-акушерські пункти, реформа, медичні послуги, первинна медицина.

Постановка проблеми. Медична реформа повинна охоплювати змінами і первинну медицину в сільській місцевості. Влада наголошує, що питання здоров'я українців, які проживають у селах, є стратегічним пріоритетом держави. Глибокий аналіз інфраструктури, яка наявна сьогодні, показав, що в переважній кількості амбулаторій та фельдшерсько-акушерських пунктів (ФАПів) відсутні навіть водопостачання та водовідведення, вони не мають пристойних умов для надання допомоги людям і роботи лікаря. Зрозуміло, що в такій ситуації найпрофесійніший лікар не зможе надати якісну послугу пацієнту. Саме тому модернізація мережі амбулаторій у сільській місцевості, підтримка і розвиток первинної допомоги на селі у пріоритетах наступних кроків реформи. Таке ставлення необхідно ще й тому, що третина українців проживають саме на селі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові праці присвячені історії розвитку системи охорони здоров'я й надання медичних послуг в окремо взятому регіоні України – Чернігівщині досліджувались у роботах Л. Лавріненко. Певні відомості про історію медицини Чернігівщини містили підручники «Історія медицини» С. Верхратського, які перевидавалися протягом років і практично залишалися єдиним такого роду виданням. У такому плані виконано наукові роботи Р. Богатирьової, Ю. Спіженка, В. Черних та статті Г. Бобровської, Є. Жарінової, Л. Іванової, І. Давидова. Проблеми в галузі охорони здоров'я, державне регулювання цієї сфери та пошук шляхів реформування галузі висвітлені в працях Я. Будузган, З. Гладун, О. Голяченко, Л. Жаліло, Д. Карамішев, В. Москаленко, Я. Радиш, І. Рожкова та ін. Серед невіршених проблем залишається питання щодо вдосконалення стратегічних напрямків реформування медицини в сільській місцевості.

Формулювання цілей статті (постановка завдань). Метою статті є огляд основних напрямів реформування медицини, зокрема перспективи її розвитку в сільській місцевості.

Виклад основного матеріалу. Медицина в сільській місцевості має бути якнайшвидше реформована, а якісна медична послуга наближена до людини. Саме таку мету має ініціатива «Доступна, якісна медицина у сільській місцевості», над впровадженням якої розпочато роботу ще в 2018 році. Для цього Верховна Рада України прийняла Закон України «Про підвищення доступності та якості медичного обслуговування в сільській місцевості» від 14.11.2017 р. № 2206-VIII [1]. Він передбачає додаткове фінансування сільської медицини, створення ефективної системи мотивації лікарів, впровадження практики телемедицини тощо. Цей закон є частиною медичної реформи і дає можливість разом з місцевою владою вирішити нагальні проблеми сільської медицини: відсутність лікарів, погано обладнані амбулаторії, фельдшерсько-акушерські пункти та ін.

У Міністерстві охорони здоров'я зазначали, що мова йде не просто про будівництво нових фельдшерсько-акушерських пунктів, а затвердження мінімального обсягу обладнання, яке має бути в кожному селі, умови для перебування там лікаря або

представника середнього медичного персоналу, який зможе зробити всі необхідні аналізи на цьому обладнанні. Крім того, в кожному сільському ФАПі має бути автомобіль, який за необхідності зможе доставити пацієнта в лікарню.

Мова йде про три кроки, необхідні для поліпшення якості медичних послуг у сільській місцевості. По-перше, залучити працювати в село фахового лікаря. По-друге, дати цьому лікарю гідну зарплату і гідні умови роботи: гідний кабінет, сучасне медичне устаткування, службовий транспорт тощо. По-третє, треба забезпечити цьому лікареві гідні умови життя на побутовому рівні. Маємо на увазі житло та інфраструктуру для його сім'ї. Адже до села зазвичай їхатимуть саме молоді лікарі, в яких будуть чи вже є сім'ї та діти. Хтось має профінансувати створення інфраструктури, проведення Інтернету, закупівлю службового авто для лікаря тощо.

Однак на сьогодні, за даними Мінрегіону України, в близько 3 тис. сіл та селищ наявні 4 тис. амбулаторій та 12 700 фельдшерсько-акушерських пунктів [2]. Стан їхній дуже жахливий. Лише у 28 % цих закладів є водозабезпечення, третина з яких – це колодязі. Лише в 18 % є санвузли. Лікарі ж не хочуть туди їхати, бо сільська медицина фінансується за залишковим принципом, а в сільських амбулаторіях та ФАПах немає навіть найнеобхідніших умов. ФАП перетворився на проміжний пункт, через який пацієнта транспортують з точки «А» в точку «Б» – у район чи область, де є певний рівень медицини. Таким чином ФАПі не здійснюють функцію первинної ланки медицини (сімейні лікарі, педіатри, терапевти). Більшість лікарів первинної ланки лише номінально значаться на роботі в селах, проте реально знаходяться в райцентрах [3].

Для порівняння: в усьому світі первинна ланка в сільській місцевості ефективно працює і вирішує на місці до 80 % медичних звернень. У країнах ЄС співвідношення звернень пацієнтів на первинний та інші рівні медицини кардинально протилежне і становить 70 % звернень на первинну ланку та 30 % – на вторинну (вузькі фахівці, лікарні). В Україні статистика невтішна: 80 % пацієнтів отримують допомогу на другому чи третьому

рівнях, оминаючи первинну ланку – амбулаторії та сімейних лікарів [3].

З квітня 2018 року кожен може обрати собі сімейного лікаря, терапевта або педіатра і підписати з ним декларацію. Вибір спеціаліста обмежується лише максимально допустимою кількістю пацієнтів для лікаря. Принаймні так це працює в містах. У сільській місцевості картина зовсім інша. В одних селах працює лише один лікар, а тому вибирати спеціаліста немає з кого, в інших навпаки – лікарі не можуть набрати достатньої кількості підписаних декларацій, бо немає людей [3]. Десь медикам доводиться працювати із застарілим обладнанням.

За даними Національної служби здоров'я України, чверть людей, які проживають, наприклад у Чернігівській області, не мають укладених декларацій з лікарем. Людина, яка уклала договір, хоче отримувати одразу всі послуги, саме тому люди підписують декларації в районах або в обласних лікарнях, бо часто лише там можна зробити необхідні аналізи та обстеження. Навіть якщо лікар у селі доступніший територіально. Однак очевидно, що доступ до медицини в селі та місті неоднаковий, що впливає не лише на якість надання послуг для пацієнтів, а і на заробітну плату лікарів.

Результати опитування свідчать, що з реформою найбільше лікарі очікували підвищення заробітної плати, і в принципі вони його отримали, але менше, ніж очікували. Натомість із неочікуваного отримали підвищення навантаження. Лікарі реально сподівалися на зменшення обсягів паперової роботи, але нині вони говорять про те, що кількість паперової роботи не зменшилася, а до неї додалася електронна система охорони здоров'я.

Заохотити спеціалістів їхати і працювати в село дуже складно [4]. Цю проблему не вирішить і закон, адже першою вимогою для переїзду в село лікар ставить високу заробітну плату – у середньому 18–25 тисяч гривень. Для спеціалістів, які не зможуть набрати достатню кількість пацієнтів, така зарплата залишиться недосяжною.

Нині на Чернігівщині відчувається гострий дефіцит медичних кадрів. Так лікарями не зайнято 1300 посад та близько 800 посад середніх медичних працівників також вільні [3], 21 сіль-

ська лікарська амбулаторія не має постійних лікарів, а враховуючи хронічний дефіцит лікарів на селі, чи не кожен сімейний лікар має там обслуговувати не менш, ніж чотири тисячі пацієнтів. Це велике навантаження, адже згідно з визначеними нормами, на лікаря повинно припадати не більше двох тисяч жителів.

Такі факти констатують, що сьогодні базова медицина в сільській місцевості практично ліквідована. А відтак жоден лікар не здатний в наявних умовах надати якісне лікування.

Проблема кадрів у системі охорони здоров'я, наприклад Чернігівщини, виникла вже не один десяток років тому. У 2019 році в державі запрацював механізм першочергового вступу до медичних закладів вищої освіти абітурієнтів, які погоджуються в подальшому працювати на селі.

Управління охорони здоров'я Чернігівської облдержадміністрації запрошує для укладання угод випускників шкіл, які пройшли ЗНО, вступити до вишів IV рівня акредитації. В 2019 році така робота проводилася вперше в області, механізм вже відпрацьований і з 1 лютого 2020 року вже збирається інформація про потребу районів у медичних кадрах [3]. Наявність угоди у випускника гарантуватиме йому застосування коефіцієнта, який становить 1,05, що дасть можливість збільшити кількість набраних балів для проходження конкурсу на навчання у виші.

Укласти тристоронню угоду (між абітурієнтом, Управлінням охорони здоров'я облдержадміністрації, органом місцевого самоврядування тієї території, яка чекає на лікаря) може кожен охочий, який дає згоду відпрацювати в окремо взятій сільській місцевості не менш, ніж три роки. У свою чергу абітурієнт зобов'язується добре навчатися і після закінчення навчання прибути для роботи у село. Зі свого боку орган місцевого самоврядування гарантує забезпечити молодому спеціалісту гідні умови праці та соціальний пакет – житло, пільгову сплату за комунальні послуги тощо. Загалом у 2019 році такою можливістю скористалися п'ятеро людей.

Реформа сільської медицини, передусім, первинна медицина в селі має стати доступною та якісною. Тому медичні практики мають стати автономними та самокерованими (для цього вже ухвалено закон про автономізацію закладів охорони здоров'я від

06.04.2017 р. № 2002-VIII) [5]. Не менш важливо для медичних практик у селах отримати реальне фінансування згідно із Законом України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» від 19.10.2017 р. № 2168-VIII [6] та постановою Верховної Ради України «Про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо забезпечення державних фінансових гарантій надання медичних послуг та лікарських засобів» від 19.10.2017 р. № 2169-VIII за принципом «гроші ходять за пацієнтом». Медики в селах зможуть заробляти гроші [7].

Крім того, в селах потрібно перепланувати мережі, побудувати або дообладнати амбулаторії. Майже всюди треба вирішувати питання громадського транспорту та доїзду пацієнтів до лікарів. Усе це – ресурси. Прийнятий Закон України «Про підвищення доступності та якості медичного обслуговування у сільській місцевості» від 14.11.2017 р. № 2206-VIII [8].

Протягом 2017–2019 років з державного бюджету на це виділено 6 млрд грн [9]. За ці кошти мали будуватися нові заклади медицини, реконструюватися та ремонтуватися вже наявні, закуповуватися нове медобладнання, розвиватися телемедицина тощо. Однак, як показав час, доступ сільських мешканців до якісної первинної медичної допомоги кращим не став.

У 2018–2019 роках затверджено фінансування для будівництва 561 амбулаторії. Водночас станом на 1 серпня 2019 року побудовано лише 94 об'єкти [3; 9]. При цьому в 11 областях (Волинська, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Львівська, Сумська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська та Чернігівська області) протягом досліджуваного періоду не побудований жоден із запланованих 247 медзакладів.

Держава та громади мусять утримувати наявну медичну інфраструктуру за чималі бюджетні кошти, а в цей час мільярди йдуть на утворення поруч нових об'єктів. Потім на все це разом потрібні шалені ресурси для утримання та обслуговування і це на тлі виїзду людей із сіл, у т. ч. за кордон на заробітки.

Не краща ситуація з придбанням службових автовок. На 1 серпня поточного року з 979 запланованих придбано трохи більше

половини – 527 [10]. Більшість з них – 467 автівок закуплені для амбулаторій, що будуються, ще 60 – для наявних.

Безпосередньо у 8 областях, де проведено аудит, побудовано лише 42 амбулаторії (23 % від запланованого), закуплено 167 службових автівок (60 % плану), а комплекти телемедобладнання для амбулаторій, що діють, взагалі не придбавалися.

З 1 квітня 2020 року в Україні розпочався другий етап медичної реформи, який передбачає введення безкоштовних медичних гарантій українцям від держави. У Кабміні стверджують, що пандемія коронавірусу та карантин з цього приводу ніяк не впливатимуть на продовження медичної реформи. Програма медичних гарантій – чіткий перелік медичних послуг, які людина може отримати безоплатно. На реалізацію Програми медичних гарантій на 9 місяців 2020 року в державному бюджеті передбачено 72 млрд грн, це 64 % від бюджету на всю медичну галузь [10]. Це на 20 % більше за медичну субвенцію 2019 року. Зокрема, програма буде покривати первинну (19,1 млрд грн), екстрену (4,6 млрд грн), амбулаторно-поліклінічну та стаціонарну (44,4 млрд грн), паліативну (0,3 млрд грн) медичні допомоги, реабілітацію (0,5 млрд грн) і проект «Доступні ліки» (2,1 млрд грн) [10].

Загалом на 2020 рік Національна служба здоров'я України (НСЗУ) передбачила 26 пакетів послуг, надання яких держава фінансуватиме медзакладам. Як наголошують в уряді, всі послуги з гарантованого медичного пакету будуть повністю безоплатними для всіх українців без винятків. Адже ця медична допомога вже оплачена з їхніх податків.

Усі види медичної допомоги поділено в 27 пакетів. До них увійшли хірургічні операції, пологи, допомога при гострому інфаркті міокарда, мозковому інсульті, лікування туберкульозу, психічних розладів тощо. І кожній лікарні потрібно буде обрати пакети, медичні послуги яких вона хоче і може надати. Для кожної медичної послуги буде встановлений свій тариф. Приміром, пологи коштуватимуть 8500 грн, а лікування інсульту – 19 500 грн. Поки Міністерство фінансів України ще остаточно не узгодило «тарифи».

Наявність підтримки від місцевих органів влади також суттєвий фактор. Там, де вона є, дійсно відбувається підвищення

заробітних плат і кращі результати. Роль місцевої влади і місцевих стимулів значно зросла внаслідок децентралізації та створення об'єднаних територіальних громад. Оплата комунальних послуг, як вже говорилося вище, – це функція місцевої влади, місцеві програми розвитку також. Проте, на жаль, не всі місцеві органи влади соціально відповідальні.

Крім того, кадровий голод у медицині призводить до того, що не завжди працює програма місцевих стимулів. Коли запитували лікарів, головних лікарів, які є місцеві стимули, щоб спонукали переїхати чи працювати в селі, вони назвали такі:

Доплати до заробітної плати (77,1 % респондентів); надання житла (з вимогою відпрацювати в закладі 5–10 років) (62,3 %); отримання виплат на оздоровлення (35,2 %); компенсація витрат на транспорт (30,3 %) [3]. Тут все впирається у фінансування. Знову ж таки, одні громади більш спроможні, інші — менш спроможні, що зумовлює нерівні умови в різних регіонах.

Висновки. Таким чином, у 2018 р. дано старт реформі сільської медицини. Головна мета – забезпечити якісну диспансеризацію в сільській місцевості, вчасне виявлення захворювань, насамперед генетичних на ранніх стадіях, системний нагляд за певними групами хворих, проведення профілактичних та оздоровчих заходів. Держава законодавчо закріпила першочергове завдання – інтегрувати якісні медичні послуги безпосередньо на сільській території. Тому вибрано комплексний підхід до кадрів – зарплата, житло, транспорт та можливість отримання освіти та підвищення кваліфікації. Самі сільські заклади охорони здоров'я будуть відремонтовані та оснащені Інтернетом й сучасним обладнанням, зокрема мінілабораторії, портативні діагностичні комплекси та рентген-апарати.

Водночас загальний успіх реформи сільської медицини залежить від здатності держави і місцевої влади змінити ситуацію з якістю і доступністю медичних послуг для мешканців сільської місцевості.

Список використаних джерел

1. Про підвищення доступності та якості медичного обслуговування у сільській місцевості: Закон України від 14.11.2017 р. № 2206-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2206-19> (дата звернення: 18.05.2020).

2. Пальчук В. Пріоритет 2018 року – реформування сільської медицини. *Україна: події, факти, коментарі*. 2018. № 3. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/ukraine/2018/ukr3.pdf>. (дата звернення: 20.05.2020).

3. Мітки: сільська медицина. *ОТГ.сн.ua*: вебсайт. URL: <https://otg.cn.ua/tag/silska-medytyna/> (дата звернення: 19.05.2020).

4. Лавріненко Л. І. Охорона здоров'я на Чернігівщині (1960–1980-ті роки): монографія. Чернігів: Десна, 2018. 200 с.

5. Про автономізацію закладів охорони здоров'я: Закон України від 06.04.2017 р. № 2002-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2002-19> (дата звернення: 18.05.2020).

6. Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення: Закон України від 19.10.2017 р. № 2168-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19> (дата звернення: 18.05.2020).

7. Про прийняття за основу проєкту Закону України про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо забезпечення державних фінансових гарантій надання медичних послуг та лікарських засобів: постанова Верховної Ради України від 19.10.2017 р. № 2169-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2169-19> (дата звернення: 16.05.2020).

8. Про підвищення доступності та якості медичного обслуговування у сільській місцевості: Закон України від 14.11.2017 р. № 2206-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2206-19> (дата звернення: 16.05.2020).

9. Уряд спрямував субвенції з бюджету на сільську медицину. *Судо-юридична газета*: веб-сайт. URL: <https://sud.ua/ru/news/ukraine/159553-uryad-spryamuvav-subventsiyi-z-byudzhetu-na-silsku-meditsinu> (дата звернення: 19.05.2020).

10. Про Державний бюджет України на 2020 рік: Закон України від 14.11.2019 р. № 294-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/294-IX> (дата звернення: 16.05.2020).

Sirenko K.

PROBLEMS AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT MEDICINE IN RURAL AREAS (ON THE EXAMPLE OF THE CHERNIGIV REGION)

The article identifies the main problems of the current state of medicine in rural areas. It is determined that in the system of officially free medicine, which is designed for mass consumption, it is impossible to provide high quality medical services; lack of qualified medical staff; problems of access to health care services, especially in rural areas; lack of financial resources for the development of medicine; rural outpatient clinics do not have even the most necessary conditions and equipment; in some villages there is only one doctor, and therefore there is no one to choose a specialist, in others, on the contrary - doctors cannot get enough signed declarations, because there are no people; access to medicine in rural and urban areas is different, which

affects not only the quality of patient care, but also the salaries of doctors. And so no doctor is able to provide quality treatment in the current environment. And so no doctor is able to provide quality treatment in the current environment. It is investigated that today a number of legislative acts and normative documents have been adopted, which bring the healthcare system of Ukraine closer to the world standard, make it more social and at the same time put it on the market rails. The article considers the main directions of health care reform, in particular the prospects for the development of medicine in rural areas. The main goal is to ensure high-quality medical examination in rural areas, timely detection of diseases, especially genetic ones in the early stages, systematic supervision of certain groups of patients, and preventive and health-improving measures. The main goal is to ensure high-quality medical examination in rural areas, timely detection of diseases, especially genetic ones in the early stages, systematic supervision of certain groups of patients, and preventive and health-improving measures.

Key words: rural medicine, medical and obstetric points, reform, medical services, primary care.

References

1. *On improving the availability and quality of medical care in rural areas:* Law of Ukraine (2017), Parlamentske vydavnytstvo, Kyiv.
2. Palchuk, V. (2018), „The priority of 2018 is the reform of rural medicine”, *Ukrayina: podiyyi, fakty, komentari*, No 3, available at: <http://nbuviap.gov.ua/images/ukraine/2018/ukr3.pdf> (Accessed 20 may 2020).
3. *Rural medicine OTG.cn.ua*, available at: <https://otg.cn.ua/tag/silskamedytsyna/> (Accessed 19 may 2020).
4. Lavrinenko, L. I. (2018), *Health care in the Chernihiv region (1960–1980)*, Desna, Chernihiv.
5. *On the autonomy of health care institutions:* the Law of Ukraine (2017), Parlamentske vydavnytstvo, Kyiv.
6. *On state financial guarantees of medical care:* the Law of Ukraine (2017), Parlamentske vydavnytstvo, Kyiv.
7. *On the adoption of the draft Law of Ukraine on Amendments to the Budget Code of Ukraine to provide state financial guarantees for the provision of medical services and medicines:* Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine (2017), Parlamentske vydavnytstvo, Kyiv.
8. *On improving the availability and quality of medical care in rural areas:* the Law of Ukraine (2017), Parlamentske vydavnytstvo, Kyiv.
9. *The government directed budget subventions to rural medicine. Legal newspaper*, available at: <https://sud.ua/ru/news/ukraine/159553-uryad-spryamuvav-subventsiyi-z-byudzhetu-na-silsku-meditsynu> (Accessed 19 may 2020).
10. *On the State Budget of Ukraine for 2020:* Law of Ukraine (2019), Parlamentske vydavnytstvo, Kyiv.

УДК 378+004.9:005.33-051:343.8:34(045)

DOI 10.32755/sjeducation.2020.01.116

Третяк О. С.,

доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки, психології і методики технологічної освіти, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, м. Чернігів, Україна
ORCID: 0000-0001-6124-2597;

Чебоненко С. О.,

кандидат педагогічних наук, доцент, проректор, Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна
ORCID: 0000-0002-5049-6556

ЗАСТОСУВАННЯ ІНТЕРАКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ У ГАЛУЗІ ЗНАНЬ 08 «ПРАВО»

Стаття присвячена розкриттю можливостей технології дистанційного навчання та інтерактивних методів під час проведення навчальних занять, що передбачають формування комунікативної компетентності майбутніх фахівців у галузі знань 08 «Право» під час вивчення гуманітарних дисциплін. Методологічною основою дослідження стали: компетентнісний, діяльнісний, особистісний підходи; використання колективної, групової, парної та індивідуальної форм навчальної роботи, а також інтерактивних методів навчання. Проведене дослідження дозволило виявити позитивні та негативні моменти, що супроводжують використання технології дистанційного навчання, а також визначити методи інтерактивного навчання, які дозволяють формувати комунікативну компетентність здобувачів вищої освіти у процесі вивчення гуманітарних дисциплін.

Ключові слова: технології дистанційного навчання, інтерактивні методи навчання, гуманітарні дисципліни, здобувачі вищої освіти, комунікаційна компетентність.

Постановка проблеми. Керівникам закладів вищої освіти згідно з наказом МОН України від 16.03.2020 № 406 «Про організаційні заходи для запобігання поширенню коронавірусу COVID-19» поставлено завдання щодо виконання освітніх програм шляхом організації освітнього процесу з використанням технологій дистанційного навчання. Разом з тим лист МОН України від 27.03.2020 № 1/9-178 «Щодо завершення 2019/20 навчального року» вимагає реалізації кожним здобувачем освіти

індивідуального навчального плану з урахуванням Положення про дистанційне навчання (Положення), затвердженого наказом МОН від 29.04.2013 № 466 [1]. Організація освітнього процесу з використанням технологій дистанційного навчання вимагає від викладачів та здобувачів вищої освіти адаптації до нових форм проведення занять, уміння не лише передавати та отримувати інформацію, але й налагоджувати спілкування, яке б дозволяло розвивати комунікативну компетентність у майбутніх фахівців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання організації та технічного супроводу дистанційного навчання цікавили багатьох науковців. При цьому Долинський Є.В. розглядав дистанційне навчання як одну з прогресивних форм підготовки фахівців, акцентуючи увагу на його можливостях [2]; Осадчий В. В. наводив інформаційні технології, використання яких доцільно запроваджувати в закладах вищої освіти [3]; Вишнівський В. В., Гніденко М.П., Гайдур Г.І., Ільїн О.О. пропонували створювати електронні навчальні курси та електронні тести як засоби забезпечення навчальних потреб тих, хто навчається [4]; Рафальська О. О. вбачала за необхідне використання змішаної моделі навчання в очному навчанні із застосуванням елементів асинхронного і синхронного дистанційного навчання [5]; Кухаренко В. М. дистанційне навчання розглядав як поєднання колективної співпраці у зручному інформаційному просторі, що дозволяє здійснювати перехід між персональним навчальним середовищем та електронним освітнім середовищем закладу вищої освіти [6]; Смирнова-Трибульська Є. М. наводила можливість платформи MOODLE для налагодження взаємного спілкування між суб'єктами освітнього процесу, надання інструментів, які забезпечують можливість здійснення поточного контролю й оцінки досягнень окремих учасників [7]; Копняк К. В. та Костунець Т. А. дистанційні форми і методи навчання презентували як засіб індивідуалізації процесу професійної підготовки майбутніх фахівців через збільшення обсягу самостійної роботи, формування інформаційної культури, використання інноваційних засобів знаходження та використання інформації [8]. Водночас можливості технологій дистанційного навчання з використанням інтерактивних методів для розвитку комунікативної компе-

тентності майбутніх фахівців у галузі права у процесі вивчення гуманітарних дисциплін не стали предметом наукових розвідок дослідників.

Формування цілей статті. Метою статті є розкриття можливостей технологій дистанційного навчання та інтерактивних методів під час проведення навчальних занять у закладах вищої освіти, що передбачають формування комунікативної компетентності майбутніх фахівців у галузі знань 08 «Право» під час вивчення гуманітарних дисциплін.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні існує багато можливостей технологій дистанційного навчання для врахування інтересів здобувачів вищої освіти та мотивації їх до пошуків шляхів самостійного вирішення навчальних завдань і представлення результатів виконаної роботи через зворотний зв'язок, обговорення проблемних моментів.

Сучасні викладачі та студенти, для здійснення взаємодії, орієнтуються на можливості соціальних мереж, Google додатків, освітніх серверів (Trello, Linoit та ін.), платформ з навчальними ресурсами (Всеосвіта, Zoom, Mozabook (edPro), You Tube та ін.).

Зокрема, ресурс Google arts & culture дозволяє розташовувати для гуманітарних дисциплін з можливістю завантажити додаток на смартфон, де представлені історичні постаті, події та місця, мистецькі напрями, колекції, техніка, інтерактивні галереї та онлайн-екскурсії.

Юхимець О. І. до умов формування комунікативної компетенції майбутніх правознавців відносить такі, як «... створення інтеграційного освітнього середовища, поєднання традиційних та інноваційних технологій навчання (з наданням пріоритету проєктним, інтерактивним та інформативним); збільшення ролі самостійної роботи (формування вмінь працювати з різними видами наукової та правової літератури, самостійно здобувати інформацію), використання мультимедійних та інших технічних засобів з різнобічними завданнями ситуативного характеру; застосування рольових та ділових ігор; використання ситуативних задач та кейс-методу, взаємопов'язане формування вмінь у всіх видах мовленнєвої діяльності ...» [9, с. 47].

Вищенаведені інтерактивні технології сфокусовані на організацію взаємодії між викладачем і курсантами/студентами через використання інтерактивних методів та можливостей комп'ютерних технологій.

Як зазначає Третяк О. С., що «Інтерактивне навчання характеризується тим, що студенти отримують можливість продемонструвати не лише результати самостійної роботи та освоєння знань, отриманих на лекції, а й стають учасниками обміну отриманими враженнями, новими історіями про виникнення та етапи розвитку матеріальної та духовної культури різних народів, біографію видатних особистостей, які здійснили значний вплив на архітектуру, художнє мистецтво, скульптуру, музику, поезію, починаючи із часів культури Стародавнього Сходу і закінчуючи сучасністю. Така кооперація знань розширює простір для пізнавальної діяльності студентів через діалог, привчає до аналізу відповідної почутої та побаченої інформації, вміння аргументувати свою позицію, критично мислити, працювати з історичними документами та творами, спілкуватися під час обговорення навчальних завдань та прислухатися до альтернативних думок» [10, с. 81].

При цьому науковець визначає етапи організації викладачем самостійної пізнавальної діяльності студентів на основі інтерактивних технологій. На першому етапі викладач має окреслити навчальні завдання з урахуванням доступу студентів до інформаційних ресурсів, як-от: Інтернету, депозитарію, доступу до бібліотеки, розроблених викладачем конспекту (курсу) лекцій, практикуму з навчальної дисципліни «Культурологія». На другому етапі, результати самостійної пізнавальної діяльності студентів презентуються під час аудиторних занять через інтерактивні технології «кооперативного, групового навчання та технологію дискусійних питань, ситуаційно-рольові ігри» [10, с. 82], що дозволяє оцінити їхні досягнення в оволодінні навчальним матеріалом та розвинути комунікативні здібності.

В умовах використання технологій дистанційного навчання суттєво змінюється алгоритм спілкування між суб'єктами взаємодії, адже налагодження комунікації відбувається не через «живий контакт», а через засоби відео-зв'язку, які не дозволяють одночасну роботу з усією аудиторією. Так, ефективне спіл-

кування в системі Zoom досягається за рахунок відключення мікрофону членів групи, якщо хтось один говорить. Тут керівна роль відводиться викладачу, який має бути модератором і стежити за тим, щоб усі студенти, хто вийшли на зв'язок, стали учасниками дискусії, не зловживали монологами, з повагою ставилися до поглядів інших людей.

Власний досвід показує, що організація заняття з використанням технологій дистанційного навчання, для розвитку комунікаційної компетентності майбутніх фахівців у галузі 08 «Право» під час викладання навчальної дисципліни «Культурологія» із застосуванням інтерактивних методів, має враховувати:

– самостійну підготовку курсанта/студента, виділення ним проблемних питань, що потребують обговорення в групі та організацію дискусії з використанням методу «мозкового штурму» з наведенням аргументів, нових ідей, поглядів, усіма членами навчальної групи;

– метод ситуаційного аналізу (кейс-методу), коли викладач моделює певні події, наводить інформацію, що потребує аналізу та зосереджує роботу курсантів/студентів на актуалізації знань, самостійному мисленні, виступі з ілюстрацією обраного підходу до вирішення поставленого завдання. Для використання кейс-методу від викладача вимагається підібрати дидактику, що може бути представлена у вигляді графіків, малюнків, картин, відео-чи аудіоматеріалів. Разом з тим це можуть бути кейси-вправи (наприклад, для обговорення відеосюжету, усної характеристики різних видів мистецтв), кейси-випадки (для обговорення біографії та творчості митця), кейси-прикладки (для визначення чинників, що вплинули на розвиток того чи іншого виду мистецтва в певний історичний період), кейси-рішення (для створення ситуацій, в яких необхідно визначити суперечливий вплив того чи іншого виду культури на формування суспільної моралі);

– «метод інциденту», коли курсанту/студенту треба спочатку самостійно розібратися в проблемній ситуації, а потім, під час відеоконференції, аргументовано викласти власне рішення, дати відповіді на запитання викладача та членів групи;

– «метод проєктів», коли майбутній фахівець виконує дослідницьке завдання (підготувати презентацію в програмі

PowerPoint, короткий відеофільм, заповнити таблицю або скласти кросворд та ін.), а потім супроводжує його презентацію усними коментаріями;

– «метод ситуаційно-рольових ігор», коли від викладача вимагається підготувати сценарій, в якому навести сюжет ситуації, в якій опинилися її учасники, сформулювати завдання, які кожний із них має вирішити у процесі комунікації, дати завдання «спостерігачу», який буде оцінювати те, наскільки впевнено трималися учасники гри, яким було їх мовлення (чітким, логічним, зрозумілим, літературним тощо), чи були вироблені спільні домовленості та ін. Від учасників вимагається визначити свої сильні та слабкі сторони в цьому діалозі, що є основою для подальшого самовдосконалення мовної компетентності;

– «метод дискусії», коли курсантам/студентам дається завдання підготуватися до обговорення проблемного питання, яке не має однозначного вирішення, та висловити власну точку зору з дотриманням правил ведення полеміки, орієнтації на відведений ліміт часу тощо.

Таким чином, методологічною основою формування комунікативної компетентності майбутніх фахівців у галузі знань 08 «Право» під час викладання гуманітарних дисциплін з використанням технологій дистанційного навчання є спирання на педагогічні підходи, а саме:

– компетентнісний підхід, що реалізовується через виконання курсантами/студентами самостійних завдань з використанням комп'ютерних технологій та подальшою презентацією й обговоренням отриманих результатів у навчальній групі, що формує вміння працювати в команді та набувати комунікативних навичок, аналітичних умінь та вмінь роботи з комп'ютером, здатності до самоконтролю;

– діяльнісний підхід, що дозволяє створити умови, через використання інтерактивних методів навчання, для формування мотивації, готовності майбутніх фахівців до взаємодії, опанування знаннями та вміннями, які демонструють здатність до виконання професійних ролей;

– індивідуальний підхід, що орієнтований на індивідуальну траєкторію розвитку кожного курсанта/студента через виконан-

ня індивідуальних навчальних завдань, виступів тощо, подальше самовдосконалення.

У Положенні визначено, що дистанційне навчання може здійснюватися в асинхронному (учасники взаємодіють із затримкою у часі через електронну пошту, форум, соціальні мережі тощо) та синхронному (всі учасники одночасно перебувають у вебсередовищі, використовуючи чат, аудіо-, відеоконференції, соціальні мережі тощо) режимах, що безумовно вимагає наявності доступу до Інтернету та розміщених у ньому вебресурсів навчальних дисциплін (програм) [1].

Такий спосіб взаємодії між суб'єктами навчання, коли значна роль відводиться технічним засобам комунікації для проведення занять у віртуальному навчальному середовищі, потребує наявності необхідної швидкості завантаження інформації через Інтернет, наявності якісного відео- та аудіозв'язку, підготовки методичних та дидактичних матеріалів для проведення занять із студентами в режимі онлайн, існування інформаційних ресурсів (електронної бібліотеки, репозитарію, кейсів та ін.).

Можна навести багато причин, коли саме технічні обмеження не дозволяють ефективно та на належному рівні реалізувати технології дистанційного навчання (поганий Інтернет, відсутність електронних підручників та потужних комп'ютерів тощо), але й «людський фактор» є тим чинником, який може зробити дистанційне навчання не ефективним (недотримання принципів академічної доброчесності; невміння користуватися електронними ресурсами; прагнення викладачів проводити онлайн-заняття за традиційною методикою без застосування інтерактивних методів; нехтування планування часу, а звідси і перевантаження самостійною роботою курсантів/студентів; необ'єктивний контроль викладачами набутих курсантами/студентами знань та вмінь тощо).

Незважаючи на це, технології дистанційного навчання все більше завойовують освітній простір, стають надійним інструментом для оволодіння комунікативною компетентністю здобувачів вищої освіти через залучення до самостійної роботи, розвиток особистісних якостей, інформатизацію освітнього процесу, використання викладачами інтерактивних технологій,

надання кожному курсанту/студенту можливості стати учасником відеоконференції та брати участь у дискусії тощо.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок цього напрямку

За результатами проведеного дослідження можна зробити такі висновки:

1. Організація освітнього процесу з використанням технологій дистанційного навчання має відповідати Положенню, коли всі викладачі мають проходити курси підвищення кваліфікації, а в робочі програми навчальних дисциплін мають вноситися відповідні зміни, що стосуються як форм проведення занять, так і оцінювання результатів навчання здобувачів вищої освіти.

2. Виявлені проблеми в організації освітнього процесу з використанням технологій дистанційного навчання потребують їх вирішення. Позитивом є те, що ці технології засвідчили можливість ефективної взаємодії у вебсередовищі (Всеосвіта, ZOOM та ін.) між суб'єктами освітнього процесу в режимах off-line та on-line, що є передумовою для розвитку комунікаційної компетентності майбутніх фахівців у галузі 08 «Право» під час вивчення гуманітарних дисциплін.

3. Значна роль в організації освітнього процесу з використанням технологій дистанційного навчання відводиться викладачам, від яких залежить формування інтересу в курсантів/студентів до вивчення гуманітарних дисциплін, що можливе за рахунок творчого використання різних інтерактивних методів, що в свою чергу, сприяє формуванню комунікативної компетентності майбутніх фахівців як важливої складової їх професійної компетентності.

Перспективами подальших наукових розвідок є формування в майбутніх фахівців у галузі знань 08 «Право» компетентностей, які дозволяють пов'язати теоретичні знання з їх практичним використанням для вирішення конкретних завдань.

Список використаних джерел

1. Положення про дистанційне навчання: затверджено наказом МОН України від 25.04.2013 № 466. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13#n18> (дата звернення: 12.02.2020).

2. Долинський Є. В. Дистанційне навчання – одна з прогресивних форм підготовки фахівців. *Теоретичні питання культури, освіти та виховання*: зб. наук. праць / за заг. ред. О. В. Матвієнко. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2010. Вип. 42. С. 202–207.

3. Осадчий В. В. Сучасні тенденції використання інформаційних технологій у навчальному процесі вищої педагогічної школи. *Педагогічний процес: теорія і практика*: зб. наук. праць. Київ: ЕКМО, 2009. Вип. 2. С. 190–207.

4. Вишнівський В. В., Гніденко М. П., Гайдур Г. І., Ільїн О. О. Організація дистанційного навчання. Створення електронних навчальних курсів та електронних тестів: навч. посіб. Київ: ДУТ, 2014. 140 с.

5. Рафальська О. О. Технологія змішаного навчання як інновація дистанційної освіти. *Комп'ютерно-інтегровані технології: освіта, наука, виробництво*. Луцьк. 2013. Вип. 11. С. 128–133.

6. Теорія та практика змішаного навчання: монографія / за ред. В. М. Кухаренка. Харків: Міськдрук, НТУ «ХП», 2016. 284 с.

7. Смирнова-Трибульська Є. М. Дистанційне навчання з використанням системи MOODLE : навч.-метод. посіб. Херсон: Вид-во Айлант, 2007. 465 с.

8. Кошняк К. В., Костунець Т. А. Складові інформаційно-освітнього середовища ВНЗ. *Дистанційне навчання як сучасна освітня технологія*: матеріали міжвуз. вебінару (м. Вінниця, 31 бер. 2017 р.) / відп. ред. Л. Б. Ліщинська. Вінниця: ВТЕІ КНТЕУ, 2017. С. 28–31. URL: http://www.vtei.com.ua/images/VN/31_03.pdf (дата звернення: 14.03.2020).

9. Юхимець О. І. Інтегративний зміст комунікативної компетентності майбутніх правознавців. *Science Rise: Pedagogical Education: Journal*. 2017. № 11 (19). С. 44–48. URL: <file:///C:/Documents%20and%20Settings/%D0%92%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D1%86/%D0%9C%D0%BE%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8B/Downloads/116815-247753-1-PB.pdf> (дата звернення: 30.03.2020).

10. Третяк О. С. Інтерактивні технології та їх використання на заняттях з культурології. *Актуальні питання теорії та практики в галузі права, освіти, соціальних та поведінкових наук – 2020*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 23–24 квіт. 2020 р.): у двох томах. Т. 1 / гол. ред.: О. М. Тогочинський. Чернігів: Академія ДПіТС, 2020. С. 81–84.

Tretiak O., Chebonenko S.

INTERACTIVE TECHNOLOGIES APPLYING IN CONDITIONS OF DISTANCE LEARNING FOR FORMING FUTURE SPECIALISTS' COMMUNICATIVE COMPETENCE IN THE FIELD OF KNOWLEDGE 08 «LAW»

The purpose of the paper. *The article is devoted to the disclosure of the possibilities of distance learning technologies and interactive methods in conducting training sessions in higher education institutions, which provide for the formation of communicative competence of future specialists in the field of knowledge 08 "Law" during the study of humanities.*

Methodology. *The study used: the method of analysis of literature sources and regulations to determine the features of the application of distance learning technologies; a survey method to determine the effectiveness of the use of interactive teaching methods during classes in the humanities on distance learning technologies. The methodological basis was: competence, activity, personal approaches; use of collective, group, pair and individual forms of educational work, as well as interactive teaching methods.*

Results. *The study revealed the positive and negative aspects that accompany the use of distance learning technologies, as well as identify methods of interactive learning that allow to form the communicative competence of higher education students in the study of humanities.*

Practical consequences. *The considered approaches to use of interactive methods of training of future experts in a remote mode, can be used by teachers for formation of knowledge necessary for further professional activity, value orientations, professional motivation of the person provided through mastering by applicants of higher education of information processing techniques and skills on their readiness to carry out effective interpersonal interaction.*

Value (originality). *The value of the study is characterized by the presentation of a new vision of the use of interactive technologies in the teaching of humanities disciplines in distance learning technologies.*

Key words: *distance learning technologies, interactive teaching methods, humanities, higher education seekers, communication competence.*

References

1. Ukraine (2013), *Regulations on distance learning*: approved by the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 25.04.2013 № 466, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13#n18> (access date: 12.02.2020).
2. Dolynskiy, Ye. V. (2010), „Distance learning as one of the progressive forms of training”, *Theoretical issues of culture, education and upbringing*: coll. of scient. papers, Ed. KNLU Center, Kyiv, Issue 42, pp. 202–207.

3. Osadchyi, V. V. (2009), „Modern trends in the use of information technology in the educational process of higher pedagogical school”, *Pedagogical process: theory and practice: coll. of scient. Papers, ECMO*, Kyiv, Issue. 2, pp. 190–207.

4. Vyshnivskiy, V. V., Hnidenko, M. P., Haidur, H. I. and Ilin, O. O. (2014), *Organization of distance learning. Creation of electronic training courses and electronic tests: textbook*, DUT, Kyiv, 140 p.

5. Rafalska, O. O. (2013), „Technology of blended learning as an innovation of distance education”, *Computer-integrated technologies: education, science, production*. Lutsk, Issue. 11, pp. 128–133.

6. Kukhareno, V. M. (2016), *Theory and practice of blended learning: a monograph*, Miskdruk, NTU "KhPI", Kharkiv, 284 p.

7. Smyrnova-Trybulska, Ye.M. (2007), *Distance learning using the MOODLE system: teaching method*, Ailant Publishing House, Kherson, 465 p.

8. Kopniak, K. V., Kostunets, T. A. (2017), „Components of the information and educational environment of the university”, *Distance learning as a modern educational technology: materials between universities*. webinar (Vinnytsia, March 31, 2017), VTEI KNTEU, Vinnytsia, pp. 28–31, available at: http://www.vtei.com.ua/images/VN/31_03.pdf (access date: 14.03.2020).

9. Yukhymets, O. I. (2017), „Integrative content of communicative competence of future jurists”, *Science Rise: Pedagogical Education: Journal*, № 11 (19), pp. 44–48, available at: <file:///C:/Documents%20and%20Settings/%D0%92%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D1%86/%D0%9C%D0%BE%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8B/Downloads/116815-247753-1-PB.pdf> (access date: 30.03.2020).

10. Tretiak, O. S. (2020), „Interactive technologies and their use in classes in culturology”, *Current issues of theory and practice in the field of law, education, social and behavioral sciences - 2020: materials of intern. scient. and pract. conf. (Chernihiv, April 23–24, 2020): in two volumes*. Vol. 1 / Ed.-in chief: O. M. Togochinskyi, SPS Academy, Chernihiv, pp. 81–84.

УДК 159.99

DOI 10.32755/sjeducation.2020.01.127

Щербата В. Г.,

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології,
Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна
ORCID: 0000-0002-1541-7605

ФАКТОРИ СТВОРЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНО БЕЗПЕЧНОГО ПРОСТОРУ ВІДОМЧИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Висвітлене у статті дослідження присвячене аналізу проблеми психологічної безпеки відомчих закладів вищої освіти. Здійснено аналіз факторів, які є загрозою психологічно безпечному освітньому простору в цілому і зокрема освітньому простору зі специфічними умовами організації навчально-виховного процесу. Проаналізовано соціальні, педагогічні, психологічні та інші чинники, які перешкоджають забезпеченню психологічно безпечного освітнього простору відомчих закладів вищої освіти. Представлено різні підходи до виділення його факторів.

Ключові слова: освітній простір, психологічна безпека, психологічна безпека освітнього простору, фактори психологічної безпеки, курсант, відомчі заклади вищої освіти.

Постановка проблеми. Стрімкі зміни соціального, політичного, економічного, організаційного аспектів життя ведуть до втрати відчуття людиною соціальної захищеності. Такі макророзуми, як стан вітчизняної економіки, недосконалість організації суспільства, є загрозою ефективному існуванню системи освіти. Внаслідок швидких, а часто й непродуманих трансформацій знижується психологічна опірність людини негативним впливам середовища. Одним із важливих аспектів побудови ефективного навчально-виховного процесу є створення психологічно безпечного освітнього простору. Особливої актуальності це питання набуває під час організації навчання, орієнтованого на підготовку висококваліфікованого спеціаліста у відомчих закладах вищої освіти, яке має якісні відмінності від цивільної системи підготовки кадрів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виокремлення не виділених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття. Освітнє середовище дослідники розглядали в різних аспектах: психолого-педагогічні аспекти

цього феномена вивчала Коджаспірова Г. М., педагогіку безпеки як окремих наукових напрямків виділив Гафнер В. В., комплексний підхід до проблеми безпеки освітнього середовища прослідковується в роботах Гаязової Л. А., Пилипенко В. Ф. та Чеснокова Н. А., дослідженню психологічної безпеки освітнього середовища приділяли увагу Баєва І. А., Березина Т. М., Величко Є. В., Маликова Т., Михайлов Л., Обозова О., Рубцов В. В., Соломин В. та інші.

Баєва І.О. дає таке визначення поняття «психологічна безпека освітнього простору навчального закладу»: «...це середовище, вільне від виявів психологічного насилля у взаємодії, яке сприяє задоволенню потреб у особистісно-довірчому спілкуванні, створює референтну значущість середовища та забезпечує психічне здоров'я учасників навчально-виховного процесу» [1, с. 34].

Освітній простір відомчих закладів вищої освіти якісно відрізняється від цивільного, оскільки професійна підготовка курсантів характеризується багатозадачністю й реалізується в особливих умовах, що вимагають значного інтелектуального, фізичного й емоційного напруження, а отже, несе ризики порушення його психологічної безпеки. Незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених вивченню факторів психологічної безпеки в цілому та психологічної безпеки освітнього простору загальноосвітніх навчальних закладів зокрема, проблема чинників формування психологічно безпечного освітнього простору відомчих закладів вищої освіти, що відрізняється специфічністю умов навчально-виховного процесу, є маловивченою. Саме це і зумовило вибір теми цього дослідження.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є теоретичний аналіз факторів, що є перешкодою на шляху створення психологічно безпечного простору відомчих закладів вищої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Аналіз джерел з окресленої проблематики дозволяє стверджувати, що фактори психологічної безпеки освітнього простору характеризуються багатоманітністю. Спираючись на дослідження іншими науковцями цієї проблеми в загальноосвітніх закладах та враховуючи

специфіку навчально-виховного процесу у відомчих закладах вищої освіти, можна окреслити ті чи інші фактори.

Фізичне середовище може бути одним із джерел психологічної небезпеки, якщо спостерігаються несприятливі побутові умови, в яких перебуває курсант під час навчання. У результаті цього він може відчувати й оцінювати середовище існування як небезпечне. Інформаційне поле, соціально-економічні та політичні загрози, впливаючи на психіку курсантів, здатні негативно позначитися на їх функціональному та психологічному стані.

До найбільш значущих чинників психологічно безпечного освітнього середовища на соціетальному рівні науковці відносять такі:

– організаційно-управлінський чинник представлений такими показниками, як: прозорість управління, стабільність та просторова організація середовища, доступ до інформаційних ресурсів;

– ресурсний. Показниками ресурсності середовища є: можливість вияву активності, відповідність інтересам і освітнім потребам суб'єктів навчально-виховного процесу, якість та актуальність навчальних програм, можливість самоактуалізації особистості. Лактіонова О. відносить до факторів загрози психологічній безпеці освітнього середовища і розвитку його учасників невисокий рівень професіоналізму педагогів, недостатнє матеріально-технічне забезпечення, слабку методичну базу навчального процесу, недостатній рівень соціальних і практичних умінь та навичок учасників навчально-виховного процесу. Внаслідок цього виникає негативне ставлення до освітньої установи, незадоволення потреби в особистісно-довірливому спілкуванні, деструктивна поведінка, отримання психологічних травм, створюючи перешкоди на шляху самоактуалізації, погіршуючи психічне здоров'я;

– фактор емоційного комфорту виявляється через порушення в стосунках (відсутності напруженості, труднощів), незадоволеність спілкуванням тощо [2].

Серед біологічних та фізіологічних причин оцінювання курсантами освітнього середовища як психологічно небезпечного, на нашу думку, є недостатньо розвинені фізичні дані, низька нервово-психічна стійкість, слабка сенсомоторна координація, низька витривалість.

Значна увага в дослідженні чинників психологічної безпеки освітнього середовища приділяється психологічним характеристикам людей, які в нього залучені. Так, досліджуючи характеристики учасників освітньо-виховного процесу, що впливають на оцінку ними рівня психологічної безпеки середовища, О. Фоміних виділяє властивий деяким з них віктимний світогляд. Така людина може сприймати освітнє середовище, як вороже, а себе, – як потенційну жертву, якій оточення постійно намагається завдати шкоди. Відчуття небезпеки призводить до часткового або повного руйнування базових переконань щодо цінності та значущості власного «Я», доброзичливості світу і, відповідно, до формування негативних комунікативних настанов. По-друге, курсант може бути знехтуваний однолітками за рахунок низького статусу та престижу. По-третє, незадоволення базової потреби в міжособистісно-довірливому спілкуванні викликає негативне ставлення до освітніх організацій, недовіру до однолітків, педагогів, адміністрації, призводить до виникнення почуття відчуженості і самотності, зокрема і внаслідок обмеженого досвіду спілкування [3].

Надмірна несміливість, сором'язливість, недооцінювання власних сил та можливостей курсантів також стають перепорою на шляху сприйняття освітнього простору як психологічно безпечного. Незрілу вольову саморегуляцію, підвищену навіюваність, схильність піддаватися груповому тиску, інфантильність можемо віднести до особистісних факторів ризику оцінки освітнього середовища як психологічно небезпечного.

Брак психологічної безпеки в міжособистісних стосунках курсантів та педагогів призводить до небажання просити про допомогу і, як наслідок, до ізоляції в освітньому процесі. У результаті таких стосунків виникає тривала емоційна напруга, яка провокує здебільшого негативні виходи з психотравмуючої ситуації у вигляді деструктивної поведінки з обох сторін.

Бар'єром на шляху забезпечення психологічно безпечного освітнього середовища, в тому числі й відомчих закладів вищої освіти, може бути відсутність толерантності серед його учасників, тобто адекватного сприйняття курсанта однолітками, педагогами, адміністрацією. Через порушення соціальних навичок,

зокрема брак досвіду ефективного функціонування в колективі тощо курсанти можуть ставати жертвами насилля. Перебування пліч-о-пліч 24 години на добу, обмеження кола спілкування може викликати інформаційне виснаження, що кінець кінцем здатне підвищити рівень конфліктності в колективі.

Важливим аспектом аналізу представленого дослідження є проблема адаптації, оскільки саме в цей період майбутній офіцер відчуває чималу кількість небезпек та загроз. Найскладнішим для курсантів є перший курс, оскільки передбачається входження особистості в незнайому систему – адаптацію до навчання. Необхідним є надання на цьому етапі соціально-педагогічної та психологічної підтримки курсантів. Їх поведінка зазнає структурних змін, з'являються нові навички, звички, виникає суперечність між обсягом і складністю навчального матеріалу, з одного боку, та бажаннями і здібностями до навчання, з іншого. Вагомого впливу набуває специфіка закладів вищої освіти відомчого підпорядкування: особливість знань, умінь та навичок, які необхідно сформувати в майбутніх фахівців відповідної галузі. Зміст навчального плану передбачає вивчення військової справи, військових статутів, заняття оперативнотактичного, оперативно-бойового спрямування тощо. Спостерігається нерозривний зв'язок між виконанням службових обов'язків курсантів та освітньою діяльністю (через широкий спектр діяльностей вони не завжди мають можливість ефективно підготуватись до навчальних занять). Військова складова професійної майстерності майбутніх офіцерів формується із застосуванням реального бойового озброєння. Навчання курсантів відбувається в межах статуту, згідно з яким існує чітка ієрархія серед учасників навчально-виховного процесу, регламентовані керівні документи, що впливає на зміст, організацію та методики освітнього процесу. Існує чимало завдань, пов'язаних зі статутною діяльністю та обов'язкових до виконання, серед них: військова форма, щоденне шиккування, добові наряди, господарська діяльність тощо. Як свідчать практичні дослідження щодо адаптації курсантів першого курсу, в них переважно з'являється почуття тривожності, невпевненості у своїх силах, сумніви щодо правильного вибору професії [4]. Усі вищезгадані особливості

навчання у відомчих закладах вищої освіти часто провокують появу кризи, що позначається на оцінці освітнього простору як психологічно небезпечного.

Часто чинниками дезадаптації в навчально-виховному процесі стає невідповідність можливостей курсантів рівню вимог навчальної діяльності, несистематичне відвідування занять, пасивна позиція у процесі навчання. Усе це може викликати хронічну перевтому, зниження мотивації, виникнення апатії, оцінку власної рольової позиції як «жертви». Особлива соціальна роль, недостатність адаптаційних можливостей курсантів значно підвищують ризик дезадаптації, призводять до руйнування й без того нестійких соціальних настанов, зміцнює відчуття невпевненості у власному майбутньому, що загострює невдоволеність собою, ускладнює процес самореалізації особистості [5]. Джерелом психологічної небезпеки у соціальному середовищі може бути негативний морально-психологічний вплив колективу, командирів, начальників тощо.

Вищезазначені особливості є чинниками оцінки курсантами освітнього простору відомчих навчальних закладів як психологічно небезпечного. Слід зазначити, що такі умови впливають на оцінку психологічної безпеки освітнього простору, у першу чергу, не безпосередньо, а через емоційну сферу людини. Як свідчать результати досліджень Березиної Т.М., перебуваючи в умовах «небезпечного» освітнього середовища, курсанти переживають негативні психічні стани, викликані чи боротьбою з джерелом загрози (у вигляді виявів гніву, роздратування тощо), чи пасивним пригніченням (провина, сором'язливість, скутість). Такі умови стимулюють їх до мобілізації сил для боротьби із «загрозами», провокуючи соціальні, внутрішньоособистісні конфлікти та адиктивну поведінку, а не налаштовують на навчання й розвиток. Неприйняття оточенням, хронічний стрес, очікування небезпеки провокують виснаження нервової системи й можуть призвести до появи чи ускладнення функціональних та/чи соматичних захворювань [6]. Крім того, негативні емоції можуть бути пов'язаними з навчальним процесом (не стільки через незадовільні оцінки на заняттях, іспитах, заліках, скільки через загрозу подальших негативних санкцій у вигляді позбавлення звільнення, скорочення

відпустки, відрахування тощо), зі страхом не задовольнити очікування командирів, начальників щодо покладених посадових обов'язків.

Таким чином, емоційна безпека курсанта, яка залежить від співвідношення позитивних і негативних емоцій, що переживає він під час залучення в навчально-виховний процес і є одним із компонентів психологічної безпеки освітнього середовища.

Медико-біологічний фактор, що передбачає порушення здоров'я, вроджені особливості, відхилення у психічному та фізичному розвитку, також можуть спричиняти оцінюванню курсантом освітнього середовища як психологічно безпечно/небезпечно [8].

Проведений теоретичний аналіз дозволив виділити зовнішні (представлені впливом об'єктивного середовища й психологічного середовища) та внутрішні (обумовлені індивідуальними фізіологічними, біологічними, психологічними особливостями) чинники психологічної безпеки освітнього простору відомчих закладів вищої освіти. На нашу думку, важливою умовою профілактики дезадаптації курсантів є проведення професійного (в тому числі й психологічного) відбору, який дасть можливість уникнути серйозних негативних наслідків для абітурієнтів у майбутньому завдяки виявленню осіб, непридатних для навчання в закладах вищої освіти зі специфічними умовами.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Освітнє середовище створює умови для розвитку особистості, яка перебуває в ньому, а його ключовою психологічною характеристикою є психологічна безпека, що сприяє особистісному зростанню всіх учасників. Необхідність забезпечення умов для психологічно безпечно освітнього простору у військових закладах вищої освіти є беззаперечною, оскільки саме тут відбувається формування особистості майбутнього офіцера як висококваліфікованого спеціаліста. Спираючись на виділені фактори оцінки курсантами освітнього простору як психологічно безпечно, важливо не лише здійснювати роботу в напрямку вдосконалення умов навчання, але й забезпечити їх психологічний супровід з метою розвитку психологічного потенціалу майбутнього професіонала. Це дозволить забезпечити

психологічну готовність випускника до успішного виконання професійних функцій.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у виявленні оцінок різних компонентів структури психологічної безпеки освітнього простору курсантами та розробці й реалізації програми подолання ними психологічних бар'єрів на шляху успішної реалізації необхідних функцій.

Список використаних джерел

1. Баева И. А., Волкова Е. Н., Лактионова Е. Б. Психологическая безопасность образовательной среды: учебное пособие. Москва, 2009.
2. Лактионова Е. Б. Представление педагогов-психологов о рисках в образовательной среде. Безопасность образовательной среды / под ред. Г. М. Коджаспирова. Москва: Экон-Информ, 2008. 158 с.
3. Фоминых Е. С. Психологические барьеры участников образовательных отношений в инклюзивном пространстве. *Концепт*. 2017. № 23. С. 57–61. URL: <http://e-koncept.ru/2017/470266.htm>.
4. Балл Г. Понятие адаптации и его значение для психологии личности. URL: <http://www.vash-psiholog.info/obsh/8-2010-04-09-20-26-17/48-2010-04-11-13-49-32.html/>
5. Юрченко Л. Г. Обеспечение психологической безопасности участников инклюзивного образовательного процесса. *Историческая и социально-образовательная мысль*. 2016. Т. 8, № 5. С. 189–194.
6. Березина Т. Н. Формирование эмоциональной безопасности образовательной среды (психолого-педагогические аспекты). *Современное образование*. 2015. № 1. С. 53–68.
7. Рубцов В. В., Баева И. А. Психологическая безопасность образовательной среды как условие психосоциального благополучия. *Безопасность образовательной среды: сборник статей*. Москва, 2008. С. 5–11.
8. Специальная педагогика: учебное пособие / под ред. Н. М. Назаровой. 7-е изд. Москва: Академия, 2007. 400 с.

Shcherbata V.

THE FACTORS OF CREATION OF PSYCHOLOGICALLY SAFE SPACE OF DEPARTMENTAL INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION

The purpose of the article. The aim of this study is to identify the factors preventing the creation of psychologically safe space in departmental institutions of higher education.

Methodology. The basis of this study is a theoretical analysis, synthesis, generalization, systematization of available scientific literature on the subject.

Results. *The theoretical analysis allowed to identify the internal and external factors of psychological safety of educational space of departmental institutions of higher education. External factors are the influence of the objective environment. Among them: organizational and managerial factors (transparency, access to information) and resource (quality and relevance of curricula, the low level of professionalism of teachers, insufficient logistics, etc.).*

Internal factors are due to individual physiological, biological and psychological characteristics. Among biological and physiological factors to assess the students educational environment as psychologically dangerous dedicated underdeveloped physique, low mental stability, weak sensory-motor coordination, low stamina.

Psychological peculiarities of cadets presents is inherent in some of them actinin Outlook, excessive nesmut, shyness, underestimation of own forces and possibilities, immature, strong-willed self-control, immaturity, lack adaptive capacity etc.

Practical implications. *The allocation of factors of psychological safety of the environment departmental institutions of higher education are necessary for development and improvement of methods and techniques to prevent and minimize the possible threats of a different nature.*

Based on the selected evaluation factors of educational environment as psychologically safe, it is possible to provide psychological support to cadets for the purpose of development of the psychological potential of the future professional.

Value (originality). *Systematic main groups of threats to the assessment of the students educational environment as psychologically safe, which affects the effectiveness of the implementation of the educational process and, consequently, their development as future officers.*

Key words: *educational space, psychological security, psychological security of educational space, factors of psychological security, cadet, departmental institutions of higher education.*

References

1. Bayeva, I. A., Volkova Y. N. and Laktionova, Y. B. (2009), *The psychological safety of educational environment: teach, Manual.* Moscow.
2. Laktionova, E. B. (2008), "The view of educational psychologists about the risks in the educational environment", *Safety of educational environment*, Econ-inform, Moscow.
3. Fominykh, E. S. (2017), "The psychological barriers of the participants in the educational process in an inclusive space", *Kontsept*, № 23, pp. 57–61, available at: <http://e-koncept.ru/2017/470266.htm>.
4. Ball, G. (2010), *The concept of adaptation and its importance for psychology of personality*, available at: www.vash-psiholog.info/obshh/8-2010-04-09-20-26-17/48-2010-04-11-13-49-32.

5. Yurchenko, L. G. (2016), "Provision of psychological security of the participants in the inclusive educational process", *Historical and socioeducational thought*, Vol. 8, № 5, pp. 189–194.

6. Berezina, T. N. (2015), "Developing the emotional safety of the educational environment (psychological and pedagogical aspects)", *Modern education*, № 1, pp. 53–68.

7. Rubtsov, V. V. and Bayeva, I. A. (2008), "Psychological security of the educational environment as a condition of psychosocial well-being", *Safety of educational environment*, Moscow, pp. 5–11.

8. Nazarova, N. (2007), *Special pedagogics: teach*, Academy, Moscow.

UDC [94(477.52)(093.4):347.67]
DOI 10.32755/sjeducation.2020.01.137

Popruzhna A.,

Ph. D. in History, Associate Professor
of the Department of Economics and Social Disciplines
of the Academy of the State Penitentiary Service, Chernihiv, Ukraine
ORCID: 0000-0002-5079-2865

MEMORY PERPETUATING IN GRAVESTONE PORTRAITS AS ATTRIBUTE OF THE COSSACK ELITE'S FUNERAL CULTURE OF THE SECOND HALF OF THE 17th-18th CENTURIES

The article deals with the gravestone portraits of the representatives of the Cossack Elite of the second half of the seventeenth and eighteenth centuries as the attributes of its funeral culture.

The purpose of the article is to analyze the mechanisms of memory perpetuating and honoring of the dead representatives of the Cossack Elite, ascertaining the role of local traditions and external influences in the formation of the Cossack Elite's funeral culture of the second half of the 17th-18th centuries.

Gravestone portraits studying will contribute to a better understanding of a funeral culture as a social and cultural phenomenon of the early modern era that included preparation for death, mourning ceremonies, and memory perpetuating and honoring of the deceased.

It was concluded that the representatives of the leading social stratum of the Hetmanate had ordered the gravestone portraits when they were alive, following the superstition to portray the face of the portrayed person after his death. The gravestone portraits could also be ordered by relatives after the death of a person. The use of the portraits in the mourning ceremony was a way of memory perpetuating and an occasion to recall the charity of the deceased.

Key words: funeral culture, Cossack Elite, a gravestone portrait.

According to Christian beliefs, death and funeral did not interrupt the connection between alive and dead people that was preserved due to commemoration in synodics, memory perpetuating in gravestone portraits and epitaphs.

In the second half of the 17th-18th centuries the necessary attribute of the funeral culture of the wealthy Cossacks were the portraits that were placed in temples and monasteries over the graves of the representatives of the Cossack Elite.

The gravestone portraits are mentioned in the works of K. Shyrotskyi [35], O. Lazarevskyi [13–17], V. Horlenko [3], A. Storozhenko [29], M. Storozhenko [30], D. Shcherbakivskyi [34],

F. Ernst [34]. Among contemporary cognoscenti, some attention was paid to them by P. Bileczkyi [2], L. Tananaieva [32], B. Ivanova [7], R. Kosiv [11], O. Sukhovarova-Zhornova [31], O. Pokhodiashcha [22–23], M. Dmytriienko [5], A. Zverkhovska [6], D. Semeniuk [26], O. Gava [4], Yu. Osadcha [21], I. Netudykhatkin [19].

The gravestone portraits were an important element of the Cossack Elite's funeral culture of the second half of the 17th-18th centuries. Tradition to leave on memory of the deceased a gravestone portrait or a "*konterfect*", a "*shtuka*", a "*parsuna*" was rather old. D. Shcherbakivskyi thought that it originated from Ancient Egypt. It is also assumed that this tradition comes from the "depths of Italian culture" [26, p. 48]. In Italy, it has long been customary to install a sculpture portrait on the grave. Then, a tradition to hang out on the wall of the church, in which a deceased was buried, a tablet with the bas-relief of a dead person, appeared.

Shyrotskyi K. noted that portraiture images were used in the funeral ceremonies of Polish Szlachta: "On the grave of a deceased a carved sculpture ... or a written portrait was put" [35, p. 199]. Often, the bust of a deceased was painted on a metal or wood and was placed on the side of a coffin [26, p. 49]. Such gravestone portraits were inherent in the funeral ceremonies of the nobility from the end of the 16th century" [36]. Some portraits connected with mourning ceremonies included the depiction of a deceased person on a hearse [7, p. 217].

In the 16th-18th centuries portraits were part of dramatized mourning ceremonies ("*pompa funebris*") of Polish Szlachta. It was through the funeral that leading social communities such as: Polish Szlachta, and later Ukrainian Cossack Elite tried to show their high status.

One of the varieties of the portraits used by Polish Szlachta during the funeral ceremonies were the so-called portraits made on the coffin. They were ordered after the death of a person and were fixed directly at the edge of a coffin, repeating its shape, from the head of a deceased. They painted such portraits at hexagonal or octagonal tin, zinc, silver plated and silver plaques, 40 x 40 cm in size, and only a human bust was depicted.

For the first time, such a portrait was installed at the edge of the coffin of King Stephen Bathory in 1586 [26, p. 50]. Gradually the portrait became a part of the funeral ritual, played the role of a “twin” of a deceased and symbolized the continuation of his life. After funeral, such a portrait was usually transferred to a family chapel or church. However, the highest manifestation of the “funeral theater” at the lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth among Polish Szlachta was the appearance of a dressed man, looked like a deceased, who seemed to “see himself off” [35, p. 198–202].

The birth of the Cossack Elite as a social elite took place in the society of the Polish-Lithuanian Commonwealth. And if the Cossacks, who led “semi-ascetic way of life, formed contempt for “Polish lordly traditions”, theatrical rituals associated with the funeral” [11, p. 69], then the funeral culture of the representatives of the Cossack Elite of the second half of the 17th–18th centuries absorbed the traditions of a mourning ceremony of Polish Szlachta. However, it is known that even ordinary Cossacks had the habit of hanging a flag or a kerchief on the grave of a deceased: “we placed the flag, and so we honored the knight” [35, p. 200].

In the second half of the 17th-18th centuries the gravestone portraits began to be placed in temples over the graves of the representatives of Cossack Elite. According to the researchers, they appeared in Ukraine as a result of parallel efforts of Western European and Orthodox traditions [34, p. 8]. However, mourning ceremonies among the Cossack Elite were less pompous than in the Polish-Lithuanian Commonwealth, and the tradition of perpetuating the dead representatives of the Cossack Elite in portraits had its own peculiarities. In particular, the use of metal portraits made on the coffin in a funeral ritual did not become much widespread. Instead, this tradition was preserved by the citizens, which is approved by a collection of portraits made on the coffin of the members of Lviv Stauropegeion Brotherhood [26, p. 48]. A bust image on a tin hexahedron of a Metropolitan Ioann Maksymovych, discovered in his tomb in St Sophia-Assumption Cathedral in Tobolsk is also known [25, p. 258].

Probably the appearance of the gravestone portraits was preceded by gonfalons. In this context, one should pay attention to the

mentions of Petro Konashevych-Sahaidachnyi (1622) and Tymosh Khmelnytskyi's (1653) "horse" gonfalons [33, p. 25]. The gonfalon of Nizhyn Colonel Ivan Hulianytskyi (1677) with the epitaphical inscription also belonged to this type [11, p. 74]. A gravestone portrait with or without an epitaph "was a kind of a painting monument that was installed in the church in order to emphasize that the depicted person was buried here" [34, p. 10].

Above the grave of Bohdan Khmelnytskyi in Illinska church in Subotiv under the canopy his portrait with an epitaphical inscription was placed, according to the author of "The Story of Russ". It was said:

"Sey obraz nachertan Kozatskogo Geroya,
Podobno grekam tem, ot koikh pala Troya!
Pompey i Tsesar, chto byli u Rimi,
U Russov znachil to Khmelnitskiy delami svoimi:
Polshchu on nizlozhil kozatskimi polkami,
Tatar i Turkov ustrashil temi zhe voyskami;
Nakazav varvarstvo, presek virolomstvo,
Vechno ne zabudet to Polskoye potomstvo.
Uniyu on oproverg, blagochestiye vozstavil,
Revnost v tom svoyu v rode proslavil;
Nepobedim vo braniakh, blagoy vospriyal konets:
Iz sina v otechestve dostoyнешiy yemu yavilsia otets!» [8, p. 115]

Shyrotskyi K. associated the birth and formation of the portrait art in Ukraine in the 14th-16th centuries with the funeral ritual and the fact of death. He attracted attention to it at the beginning of the 20th century [35, p. 198]. A well-known Ukrainian historian O. Ohloblin also emphasized that in "Mazepa's Era" portrait painting achieved special success [20, p. 134].

In Cossack Ukraine, a portrait associated with funeral traditions was conceived mainly as a part of the temple rather than the farmstead interior. Often portraits were painted in several variants: for the home and for the church or monastery. Usually the right to place the portraits in the monasteries belonged to founders.

Shyrotskyi K. suggested that most of the old portraits were posthumous and were a part of Cossacks' funeral ceremony. The details of the portrait (clothing, weapons) were partly depicted during

the life of the customer, but they were depicted after his death. Therefore, the face and body shape are painted carelessly for some reason [35, p. 200]. It could be painted from a face of a dead person, in memory or from the lifetime original.

“The most often they painted the portraits of the deceased on a wood or on canvas and hang them on the wall in the church, and during the processions they sometimes wore them around the church, along with the icons. Very rarely they portrayed a deceased with his eyes closed, as usual, he was painted at full height with piously folded hands in front of a cross. There were appropriate inscriptions, poems or epitaphs below.... D. Shcherbakivskyi and F. Ernst believed that in general most of old portraits that really were a part of both Szlachta and Cossacks’ funeral ceremony are such posthumous portraits” [34, p. 10].

Biletsky P. noticed that the preparatory picture to the portrait of Sumy Colonel Herasym Kondratiev was created by a painter when he was in the deathbed. Such an effect of an “unseen look” (drawing a painting looking at a dead person) is also characteristic of other gravestone portraits [2, p. 13]. Probably, the lost gravestone portraits of General Treasurer Yakiv’s Markovych father Marko Avramovych, who died in 1712 and buried in the Hustynskyi Monastery, a significant military comrade Illia Novytskyi, who died before 1704 were created in such a way [12, p. 231].

Netudykhatkin I. admitted that most of the portraits of the representatives of Cossack Elite were written after their death. He, in particular, considered the bust portrait of the General Oboznyi Vasyl Dunin-Borkovskyi to be such a portrait [19, p. 5–9].

During the mourning ceremony, a portrait was carried behind a coffin. Later, it was placed in the interior of a temple that was near a grave. Horlenko V. noted: “Our ancient churches and monasteries sometimes keep the samples of old portrait painting” [3, p. 602–603].

Both the gravestone portraits depicting a deceased in full height, and later bust gravestone portraits were placed in churches in such a way the epitaph was at the level of the viewer’s eyes. However, after 10 years, due to the sharp temperature fluctuations and smoke from the candles, it was almost impossible to recognize a depicted person

and to read the epitaph inscription. In such cases, they wanted to create a copy of the gravestone portrait [2, p. 137].

Storozhenko A. approved Horlenko's V. opinion in the essay "Mikhailovskaya and Pokrovskaya churches in Pereyaslav of Poltava province", published on the pages of the newspaper "Kievan olden": "The portraits of not only saints, but also of contemporary persons in church painting were very common in old Little Rus" [28, p. 577].

Portraits of the representatives of Cossack Elite give reasons to consider them to be an attribute of a funeral culture, because they were usually created not only for generic galleries, but in the context of the "last" moments in human life such as death and posthumous memory [33, p. 24].

Unfortunately, the portraits that were in the churches were then taken from there by the order of the Synod, and if the connoisseurs did not find them, "they were usually folded down at the bell tower and they decayed there" O. Lazarevskiy noted in the late 19th century [16, p. 337].

The portrait of Mykhailo Breslavets, a founder of a village Velyka Bahachka in the Poltava region, who died in 1644, was placed in the church of the Birth of Mother of God: "A portrait painted on canvas is hung in frames. Its height is an arshin, and its width is 3/4 of an arshin. It is painted with oil paints and it depicts an old man in the position of a praying in front of a cross, he kneels down and he squeezes his hands. There is an inscription at the top of the portrait: "Mikhail Breslavets died here, a Cossack of his royal favor on 15th December, 1644" [15, p. 358].

The portraits of Pryluky Colonel Ivan Storozhenko and Bunchuk Comrade Hryhorii Storozhenko at the end of the 19th century were in V. V. Tarnovskiy collection [30, p. 167–168]. The appointment of the first of them for the funeral ritual is evidenced by the image of the Crucifixion and the Gospel, as well as the inscription. On the portrait of Hryhorii Storozhenko, under the image of the coat of arms, a poetic epitaph is placed:

"Luna v noshchi svetit, volk tune bludit zriashch,
Kresta Khristova vernym svet yest v noshchi i vo dni svetiashch;
Grigoriy Storozhenko, muzh sey znamenityy,
Imel te v gerbe svoym znaki rodovity:

Bezvredno ubo yemu za simi svetyly
Shestvovat v nebesnago otchestva predely” [29, p. 578].

It is known that “above the coffin” of the General Judge Ivan Domontovych was also placed a portrait that was lost then. Having lived a long and violent life, having started his service as a Cossack Centurion and completing it as a General Judge, Ivan Domontovych began to prepare for his “last path” in traditions of that time. He became a founder of Baturyn Mykolaiv Krupytskyi Monastery. He built Mykolaiv Cathedral in it and he found his last refuge here after his death in 1683.

On the portrait, the General Judge Ivan Domontovych was depicted standing next to the table on which the cross was placed. He had rosaries in his left hand, and a sign of the rank of judge in the right ... There was a miniature image of Krupytskyi monastery under the portrait and the inscription on both its sides:

“Khto na toy obraz poglianet
A shchom za ch (chelovek) byval vedati zhelayet, –
Veday, izh vernyy syn otchizny bylem,
Onoy z molodykh let verne sluzhilem.
Ioann imia mne ot Boga danno,
Domontovichem proimenovano.
Sud yeneralniy na mne zalezhal,
Kotoriy uriad do smerti doderzhal.
V meni svoim koshtom tserkov zmurovalem
A potom Bogu v rutsi dukha dalem” [16, p. 337].

Shyrotskyi K. confirmed that this portrait “was painted in 1705 on the basis of the gravestone portrait of Domontovych that may also have been made not from alive person, but from memory after death” [35, p. 198–202].

Authorship of the epitaph on the gravestone portrait of Ivan Domontovych belongs to D. Tuptalo, who was an abbot of Baturyn Mykolaiv Krupytskyi Monastery at that time. The portrait of I. Domontovych dated 1683 was kept in the Cathedral Church of Baturyn Mykolaiv Krupytskyi Monastery. In the second half of the 50’s of the 18th century the monastery came to its complete decline, as it was indicated by the then abbot Feofil, who began repair works in the main temple of the monastery. When Varsofonii Palmovskiy

was the abbot (1763–1775), the reconstruction of the dwelling was completed. Obviously, in connection with repair works in the temple there was a need to restore the damaged portrait of the founder Ivan Domontovych.

It is known that later, the portrait was kept for a long time in the building of the abbot, where Filaret Humylevskyi saw it: “There was a Judge Domontovych on the portrait. He was an old man with clever eyes, with a kind face, with thick eyebrows, with curly hair. There was his coat of arms here: the sword turned to the bottom, between two quarters of a moon and two stars” [18].

About the ritual appointment of a portrait of Starodubsk Colonel Mykhailo Myklashevskyi testified to the inscription on it: “Mykhailo Myklashevskyi a Starodubsk Colonel a blessed and a founder of this Vidiubitskyi Holy Monastery. He was killed by Swedes in Polish city Niesvezhu in the battle of 1706. He is buried in this temple. We wish timeless God’s Memory to Him” [33, p. 146].

It is known that Mykhailo Myklashevskyi built a stone church of St. Heorhii and a stone refectory with a church of St. Transfiguration of the Lord in Vydubitskyi Monastery at his own expense. The portrait of a Colonel was made for this monastery [13, p. 243–244].

General Oboznyi Vasyl Dunin-Borkovskyi in the portrait, placed “above the grave” in Uspenskyi Cathedral of Yelets’kii Monastery, is depicted in full height with a pernach and a sword. The icon of Mother of God and the family coat of arms are depicted behind it. In 1717, along with the portrait, a copper silver plated tablet with an epitaphical inscription of Chernihiv Archbishop, Ioan Maksymovych, was placed that contained a list of temples, “for decoration of which Borkovskyi made a lot of donations” [14, p. 530–536]. Chernihiv Chronicle reports on the time of death and burial place: “Borkovskyi a Cossacks General Oboznyi died on 4th March, 1702. He was buried in Chernihiv Yelets’kii Monastery in the porch on the right side”. The earliest mention of the portrait of Vasyl Dunin-Borkovskyi is contained in the paper of O. Shafonskyi “Topographical description of Chernihiv homeland” in 1786 [28].

Adruh A. noted that this portrait is a painted monument to a deceased over its grave [1, p. 104]. P. Biletskyi believed that the author may have been a monk who was a painter of one of Chernihiv

monasteries, and that the gravestone portrait belonged to the artistic ensemble of Uspenskyi Cathedral of Yeletskii Monastery in Chernihiv.

Above the grave near the wall of the Holy Cross church on the territory of the Kyiv-Pechersk Lavra of Poltava Colonel Pavlo Semenovych Hertsyk was placed his portrait with the inscription: "Portrait of the noble man of Poltava Colonel Pavel Gertsik, the founder of this Holy Temple, who he was buried in this place in it" [24, p. 18–41].

The author of the publication "Kiev old" of the story "To the portrait of Savva Grigorievich Tuptalo" reported: "Over the grave of the pious Centurion his exact bust portrait on the canvas was hung immediately after his death on the wall" with the inscription "Savva Tuptalo, a Centurion of Kiev lived in lower Kiev city. He joined the majority at the age of one hundred and three years old, on the day of the Epiphany of the Lord, at three p.m., in 1703, and was buried in Kiev St. Cyril's Monastery, the founder of which he was" [10, p. 194–198].

The National Museum of Ukrainian History preserved a pair portrait of the General Judge V. Kochubei and the notable military comrade I. Iskra with the epitaph. They are depicted in praying position. An executioner with an ax is near them and a crowd of people watching the execution are around. The date and place of the execution are at the end of the epitaph (15th July, 1708, near Bila Tserkva) and the burial place (17th July, 1708, on the territory of Uspenskyi Cathedral of the Kyiv-Pechersk Lavra) [23, p. 69].

The portrait of the wife of Novhorod-Siverskyi Centurion Evdokiia Zhoravko also attracted the attention of the researchers: "The headstone of a deceased Evdokiia Lukyianova in the newly established Holy Trinity Church in 1697" K. Shyrotskyi noted in this connection: "It is evident that this is a true portrait that was carried behind her coffin" [35, p. 198–202].

At the beginning of the 20th century D.I. Yavornytskyi discovered the gravestone portrait of Mirhorod Regimental Oboznyi Vasyl Rodzianka with the inscription: "Vasiliy Rodzianka a Mirhorod Regimental Oboznyi joined the majority in December evening, 1732. He was eighty years old". D. Yavornytskyi also discovered a similar portrait of Stefan Rodzianka with the coat of

arms and the inscription: “Stefan Rodzianka a Mirhorod Oboznyi died at the age of forty-nine years old” [21, p. 107–109].

The portrait of Hetman Ivan Skoropadskyi is of the same type, on which, according to K. Shyrotskyi, “a face of a deceased is painted by the other person than everything else” [35, p. 198–202]. Hetman was buried in the crypt of the Harlampiivska Church of the Hamaliivskyi Monastery. The white stone carved grave plate with the inscription: “Here is the body of the servant of the God Ioan Skoropadskyi. He was the hetman of Zaporozhian troops, the founder of this monastery. He joined the majority in Hlukhiv on 3rd July, 1722” remained. The portraits of Anastasiia and Ivan Skoropadskyi are now preserved in the Sumy Art Museum [9, p. 112].

Lazarevskyi O. supposed that “the fee for the portrait work was comparatively low”, but sometimes basis there were some misunderstandings on this. The fragment of the complaint that was given to P. Polubotok in 1722 by a Hlukhiv painter Hryhorii concerning the eldest son of a deceased General Judge O. Turanskyi, which died in 1716, who did not pay for the portrait: “I am complaining of your authority and I will ask the holy justice of Aleksey Turanskyi because of the fact that I wrote a portrait after the death of his father a General Judge. But Mr. Aleksey didn’t pay me”. O. Lazarevskyi noted that the portrait of a General Judge O. Turanskyi was painted after his death, that means “from a deceased” [16, p. 338].

It is probable that the portraits were created both by single painters, and by the representatives of workshops of painters. In particular, it is known that 43 such masters lived in the Starodubsk region. There were 36 specialists and 7 students. They belonged to the bourgeoisie, the Cossacks and the clergy [27, p. 110–114].

Thus the burial portraits depicting the representatives of the Cossack Elite are a “ticket” to the spiritual and material world of the leading social stratum of the 17th-18th centuries, to the world of a man standing on the verge of eternity.

Gravestone portraits of the representatives of the Cossack Elite appeared under the influence of the neighboring Polish-Lithuanian Commonwealth, but they were original by their character. Subsequently, the traditions to depict a deceased were spread in

Russia. M. Khanenko noted an interesting observation, while he was in service of Hetman I. Skoropadskyi in Moscow. During the magnificent funeral ceremony of Prince V. Golitsyn, he saw the portrait of a deceased and the epitaph on a white gonfalon [11, p. 77]. Aleksieieva M. remarked that “the Russians could have witnessed mourning ceremonies of Poles and Ukrainians more than once ... Cossacks’ traditions in that area ... were very similar to the Polish ones” [6, p. 70–73].

Consequently, the gravestone portraits should be considered to be a part of the Cossack Elite’s funeral culture. Having made a will, having chosen the place of the “last asylum”, having distributed the property between the relatives, temples and monasteries, having taken care of the memorial ceremony, the representatives of the Cossack Elite ordered the gravestone portraits that were placed in temples above the grave. A gravestone portrait could also be ordered after death by the relatives in order to perpetuate the memory of a deceased.

The use of portraits in a mourning ceremony had several reasons. First of all, the portrait “enlivened” a deceased, allowing him to appear for the last time during farewell to his relatives and the world. It was also a way of memory perpetuating of a deceased, an occasion to recall his activity as a founder and a philanthropist.

References

1. Adrug, A. (2013), *Painting of Chernigov of the second half of XVII – early XVIII centuries*, Chernihiv.
2. Bileczkyi, P. O. (1969), *Ukrainian portrait painting of the XVII–XVIII centuries: Problems of formation and development*. Mystecztvo, Kyiv.
3. Horlenko, V. (1882), "Old Little Russian Portraits", *Kyevskaya staryna*, № 10, pp. 602–606.
4. Gava, O. (2007), "Cossack portraits in the funds of the Odessa State History and Local History Museum", *Chornomorska mynuvshyna. Zapysky viddilu istoriyi kozactva na Pivdni Ukrayiny*, Feniks, Odessa, pp. 184–185.
5. Dmytriienko, M., Pokhodiashcha, O. (2010), "Portrait painting as a source of genealogical research by O. M. Lazarevskyi", *Specialni istorychni dyscypliny: pytannya teorii ta metodyky. Genealogiya ta geraldyka. Zbirka naukovykh pracz*, № 1, pp. 95–110.
6. Zverkhovska, A. (2006), "Ukrainian portrait in the National Art Museum", *Kupola*, №3, pp. 70–73.

7. Ivanova, B. (2005), "Medieval components in the structure of the pictorial portrait at the dawn of the New Age in the countries of Eastern and South-Eastern Europe", *Acta Slavica Iaponica*, № 22, pp. 215–237.

8. *History of Rus* (1991), Veselka, Kyiv.

9. *Pictures of the church life of the Chernihiv Diocese from the 9th century's history* (1911), Typography S. V. Kulzhenko, Kyiv.

10. "To the portrait of Savva Grigorievich Tuptalo" (1882), *Kyevskaya staryna*, № 7, pp. 194–198.

11. Kosiv, R. (2009), *Ukrainian gonfalons XVII–XVIII centuries*, Oranta, Kyiv.

12. Kovalova, M. (2009), "Orthodox traditions in the Cossack portraits of Central and Eastern Ukraine in the late XVII–XVIII centuries", *Artistic culture: actual problems*, № 6.

13. Lazarevskiy, O. (1882), "Miklashevsky". *Kyevskaya staryna*, № 8, pp. 243–244.

14. Lazarevskiy, O. (1894), "General Oboznyi Vasyl Dunin-Borkovskiy 1640-1702: To the portrait", *Kyevskaya staryna*, № 3, pp. 530–536.

15. Lazarevskiy, O. (1894), "Historical trivia", *Kyevskaya staryna*, № 5.

16. Lazarevskiy, O. (1882), "Old little Russian portraits", *Kyevskaya staryna*, №5, pp. 337–342.

17. Lazarevskiy, O. (1882), "Old little Russian portraits", *Kyevskaya staryna*, № 10, pp. 173–174.

18. "Men's Monasteries" (1873), *Historical and statistical description of the Chernigov diocese*, Chernihiv.

19. Netudykhatkin, I. (2010), "Reverence of religious patrons in the Orthodox churches of Kyiv and Left Bank Ukraine in XVIII–XIX centuries: regulatory and legal aspects", *Gileya: naukovyj visnyk: Zbirnyk naukovykh pracz*, № 36, pp. 5–9.

20. Ogloblyn, O. (1960), *Hetman Ivan Mazepa and his er*, New York.

21. Osadcha, Yu. (2005), "Portraits of historical figures of the Cossack era in the collection of the Dnipropetrovsk National Historical Museum named after. D.I. Yavornytsky", *Grani*, № 5, pp. 107–110.

22. Pokhodiashcha, O. (2011), "The influence of the church on the development of Ukrainian portrait painting in the seventeenth and eighteenth centuries", *Ukrayinoznnavstvo*, № 3, pp. 78–82.

23. Pokhodiashcha, O. (2013), "Prior to the history of the trunk line in honor of V. Kochubey and I. Ikskra", *Novi doslidzhennya pamyatok kozackoyi doby v Ukrayini: Zbirnyk naukovykh pracz*", Kyiv, № 22 (2).

24. Procenko, L. (1995), "Burial of the Kiev-Pechersk Lavra", *Kyyivska starovyna*, № 2, pp. 18–41.

25. Puczko, V. G. (2008), "Portraits of Tobolsk Metropolitan John Maximovich", *Problems of the history of Russia, Ekaterynburg*, № 2, pp. 258–264.

26. Semeniuk, D. (1997), "Collection of nude portraits from the funds of the Lviv Historical Museum", *Naukovi zapysky Lvivskogo istorychnogo muzeju*, Lviv, pp. 48–61.

27. Soloviy, O. (1917), "Before the history of Ukrainian painting on the cob of the eighteenth century", *Ukraine*, № 1, pp. 100–114.

28. Shafonskyj, A. (1851), *Chernigov subdistrict topographical description with a brief geographical and historical description of Minor Russia, of which parts of the same homeland is composed, 1786*. Kiev.

29. Storozhenko, A. (1882), "Old Little Russian Portraits", *Kyevskaya staryna*, № 9, pp. 577–579.

30. Storozhenko, M. (1890), "The portraits of Pryluky Colonel Ivan Storozhenko and Bunchuk Comrade Hryhorii Storozhenko", *Kyevskaya staryna*, № 4, pp. 167–173.

31. Sukhovarova-Zhornova, O. (2004), "Typological characteristic of historical portraits of the XVII–XVIII centuries", *Specialni istorychni dyscypliny: Pytannya teorii ta metodyky: Zbirnyk naukovykh pracz*, № 11, pp. 244–278.

32. Tananaieva, L. (2008), "Gravestone portrait in the lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth XVI–XVII centuries", *Kategoryy zhyzny y smerty v slavyanskoj kulture*, Moscow, pp. 69–92.

33. *Ukrainian portrait of the XVII–XVIII centuries: Catalog-album* (2006), Kyiv.

34. Shherbakivskyi, D., Ernst, F. (1925), *Ukrainian portrait. Exhibition of the Ukrainian portrait of the XVII–XX centuries*, Kyiv.

35. Shyrotskyi, K. (1914), "Something about old portraits", *Syajv*, № 4–7, pp. 198–202.

36. Chroscicki, J. (1974), *Pompa funebris. Z dziejow kultury staropolskie*, Warszawa.

Попружна А. В.

УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ В НАДГРОБНИХ ПОРТРЕТАХ ЯК АТРИБУТ ПОХОВАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIII СТ.

У статті розглянуто надгробні портрети представників козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. як атрибути її поховальної культури.

Метою статті є аналіз механізмів увічнення та вишанування пам'яті померлих представників козацької еліти, з'ясування ролі місцевих традицій та зовнішніх впливів у формуванні поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст.

Дослідження надгробних портретів сприятиме кращому розумінню поховальної культури як соціокультурного феномена ранньомодерної доби, який містив підготовку до смерті, жалобні церемонії та увічнення й шанування пам'яті померлих.

Зроблено висновок, що представники провідної соціальної верстви Гетьманщини ще за життя замовляли надгробні портрети, дотримуючись забобону домальовувати обличчя портретованого після його смерті. Надгробні портрети могли замовляти й рідні після смерті родича. Використання портретів у жалобній церемонії було способом увічнення пам'яті та приводом нагадати про благодійництво померлого.

Ключові слова: поховальна культура, козацька старшина, надгробний портрет.

Список використаних джерел

1. Адрюг А. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. Чернігів. 2013. 182 с.
2. Білецький П. О. Український портретний живопис XVII–XVIII ст.: Проблеми становлення і розвитку. Київ: Мистецтво. 1969. 319 с.
3. Горленко В. Старинные малороссийские портреты. *Киевская старина*. 1882. № 12. С. 602–606.
4. Гава О. І. Козацькі портрети у фондах Одеського державного історико-краєзнавчого музею. *Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України*. Одеса: Фенікс. 2007. Вип. 2. С. 184–185.
5. Дмитрієнко М., Походяща О. Портретний живопис як джерело генеалогічних досліджень О. М. Лазаревського. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Генеалогія та геральдика: збірка наукових праць*. Київ: Інститут історії України. 2010. № 1. С. 95–110.
6. Зверховська А. Український портрет у Національному художньому музеї. *Купола*. Київ. Вип. 3. С. 70–73.
7. Иванова Б. Средневековые компоненты в структуре живописного портрета на заре Нового времени в странах восточной и юго-восточной Европы. *Acta Slavica Iaponica. Hokkaido University*. 2005. С. 215–237.
8. Історія Русів. Київ. Веселка. 2006.
9. Картины церковной жизни Черниговской Епархии из IX-вековой ее истории. Київ: Типография С. В. Кульженко. 1911. 206 с.
10. К портрету Саввы Григорьевича Туптало. *Киевская старина*. 1882. № 7. С. 194–198.
11. Косів Р. Українські хоругви XVII–XVIII ст. Київ: Оранта. 2009. 372 с.

12. Ковальова М. Православні традиції в козацьких портретах Центральної і Східної України кінця XVII–XVIII ст. *Художня культура: Актуальні проблеми*. Київ. 2006. Вип. 6. С. 229–239.

13. Лазаревский А. Миклашевские. *Киевская старина*. 1882. № 8. С. 243–244.

14. Лазаревский А. Генеральный обозный Василий Касперович Борковский 1640–1702: к портрету. *Киевская старина*. 1894. № 3. С. 530–536.

15. Лазаревский А. Исторические мелочи. *Киевская старина*. 1894. № 5. С. 358.

16. Лазаревский А. Старинные малороссийские портреты. *Киевская старина*. 1882. № 5. С. 337–342.

17. Лазаревский А. Старинные малороссийские портреты. *Киевская старина*. 1882. № 10. С. 173–174.

18. Мужские монастыри. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов: Губернская типография. 1873. Кн. 3. 392 с.

19. Нетудихаткін І. Шанування церковних благодійників у православних храмах Києва та Лівобережної України XVIII–XIX ст.: нормативно-правовий. *Гілея*: збірник наукових праць. Київ. 2010. Вип. 36. С. 5–9.

20. Оглоблин О. Гетьман Иван Мазепа та його доба. Нью-Йорк: Видання Організації Оборони Чотирьох Свобід України та Ліги Визволення України. 1960. 408 с.

21. Осадча Ю. А. Портрети історичних діячів козацької доби у колекції Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького. *Грані*. 2005. № 5. С. 107–110.

22. Походяща О. Вплив церкви на розвиток українського портретного живопису XVII–XVIII століть. *Українознавство*. 2011. № 3. С. 78–82.

23. Походяща О. До історії створення епітафії на честь В. Кочубея та І. Іскри. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових праць*. Київ; Нікополь. 2013. Вип. 22. Ч. II. 270 с.

24. Проценко Л. Поховання Києво-Печерської Лаври. *Київська старовина*. 1995. № 2. С. 18–41.

25. Пуцко В. Г. Портреты Тобольского митрополита Иоанна Максимовича. *Проблемы истории России*. Екатеринбург: Волот. 2008. Вип. 7: Источник и его интерпретации. С. 258–264.

26. Семенюк Д. Колекція натрунних портретів з фондів Львівського історичного музею. *Наукові записки Львівського історичного музею*. Львів. 1997. Вип. 6. Ч. 1. С. 48–61.

27. Соловій О. До історії українського живопису на початку XVIII століття (Кілька слів про Синодальний догляд за іконописанням на Україні). *Україна*. 1917. № 1–2. С. 100–114.

28. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено, 1786 г. Киев. 1851. 697 с.

29. Стороженко А. Старинные малороссийские портреты. *Киевская старина*. 1882. № 9. С. 577–579.

30. Стороженко Н. Полковник Прилуцкий Иван и бунчуковый товарищ Григорий Стороженки. *Киевская старина*. 1890. № 4. С. 167–173.

31. Суховарова–Жорнова О. Типологічна характеристика історичних портретів XVII–XVIII ст. *Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: збірник наукових праць*. Київ. 2004. № 11: у 2 ч. Ч. 2. С. 244–278.

32. Тананаева Л. И. Нагробный портрет в Речи Посполитой (XVII–XVIII вв.). *Искусствознание*. 2007. № 1–2. С. 304–342.

33. Український портрет XVI–XVIII століть: каталог–альбом. Київ: Артания Нова; Хмельницький: Галерея. 2006. 351 с.

34. Щербаківський Д. Український портрет. Виставка українського портрету XVII–XX ст. Київ. 1925. 61 с.

35. Широцький К. Дещо про давні портрети. *Сяйво*. 1914. Ч. 7–9. С. 198–202.

36. Chroscicki J. Pompa funebris. Z dziejow kultury staropolskie. Warszawa, 1974. 365 s.

UDC 347.51:376:343.8

DOI 10.32755/sjeducation.2020.01.153

Shportiuk O.,

Senior Lecturer of the Department
of Pedagogy and Humanitarian Disciplines,
Academy of the State Penitentiary Service, Chernihiv, Ukraine
ORCID: 0000-0252-5594;

Shmelova R.,

Junior Researcher of the Department
of Scientific Activities and International Cooperation,
Academy of the State Penitentiary Service, Chernihiv, Ukraine
ORCID: 0000-0001-7227-5511

ORGANIZATION OF SPECIAL TRAINING OF PROBATION PERSONNEL FOR WORK WITH JUVENILES AS AN IMPLEMENTATION ELEMENT OF JUVENILE JUSTICE IN UKRAINE

The article considers the need to develop a state policy in the field of the rights protection of children who are in conflict with law in terms of providing children with special care and assistance by the state, given international obligations, constitutional requirements and the level of juvenile delinquency. The importance of juvenile justice implementation is substantiated as an effective social mechanism that allows to restore the physical, psychological and social status of juveniles who are in conflict with law.

We highlighted and revealed the aspects of the juvenile justice implementation in the domestic legislation, the tasks facing future probation officers who will work with juveniles, defined by the requirements of international standards, domestic legislation and age characteristics of such category of probation clients. In order to achieve the probation goals, it is established that the staff must have not only legal knowledge, but also be able to professionally carry out social and educational work, implement effective social and educational technologies for juveniles, use new methods and programs to successfully correct social behavior of juveniles. new tools and techniques to determine the risks of crime.

In probation bodies, namely juvenile probation centers, should work personnel with appropriate knowledge and skills in relation to juveniles who have committed offenses, considering their age, socio-psychological, psychophysical and other features of their development. The main direction in the specialists' training to work with juvenile offenders is the acquisition of competencies in social and educational work. It is been proved that the juvenile justice implementation as an element of state policy in the field of the rights protection of children who are in conflict with the law requires special training for social and educational work for future probation officers.

Key words: probation officers, professional training, juvenile justice, juveniles, social and educational work.

Formulation of the problem. The reforms of European integration required a change in the course of state policy in the field of execution of criminal punishments in the direction of humanization of criminal law, especially for juveniles, improvement of the mechanism of their rights protection, compliance with international standards in the execution of punishments for this category of offenders. The creation of a specialized system to protect the child's rights has become a vital measure.

Analysis of the juvenile delinquency in Ukraine, as well as legislation that determines their legal status and courts' powers, law enforcement bodies and the penitentiary system, opportunities for rehabilitation of juvenile offenders, gives grounds for an unequivocal conclusion about the need to create juvenile justice in Ukraine by reforming existing and introducing new institutions, also as involvement of non-governmental organizations.

However, the main guarantee of successful implementation of any reforms is the training of qualified personnel who will effectively perform new tasks and functions.

Analysis of the latest research and publications. Issues of protection of the rights and interests of juveniles who are in conflict with the law were studied by such domestic and foreign scholars as B. Ismailov, N. Krestovska, E. Melnykova, O. Protsyuk, V. Ternavska, L. Khasina, O. Yamkova and others. O. Galay, V. Dryzhak, O. Duka, V. Syniov, S. Chebonenko, I. Yakovets, O. Yanchuk thoroughly revealed the current state of study of various aspects of personnel training for penitentiary system and probation bodies. Socio-pedagogical ideas have become the subject of research of such famous scientists as L. Zavatska, A. Kapska, M. Lukashevych, N. Maksymova, I. Myhovych, V. Yahupov.

Purpose setting. Having considered the aspects of the implementation of juvenile justice in the domestic legislation, scientific approaches to training personnel for the State Penitentiary Service of Ukraine and the peculiarities of training specialists to work with juveniles who are in conflict with the law, need to justify the need to train specialists to work with juveniles in probation.

The main material. The issue of elements implementation of juvenile justice in Ukraine in recent years has become especially

relevant as a means of ensuring fundamental rights and introducing a more progressive system of social rehabilitation of children who have come into conflict with the law. Analysis of foreign experience shows that the social rehabilitation of children who are in conflict with the law is an effective social mechanism that allows to restore the physical, psychological and social status of a child and to avoid tragic consequences.

Currently there is a tendency to reduce the number of juvenile convicts in prisons through the use of punishment and other methods of criminal law influence not related to isolation from society. However, the decrease in the number of juveniles in educational institutions of a closed type is not an indicator of a decrease in juvenile delinquency, as the quantitative indicators of juvenile delinquency are constant. According to the official data of the General Prosecutor's Office of Ukraine during 10 months in 2018, 3566 criminal proceedings involving juveniles were sent to court; during 10 months of 2019 – 3236 criminal proceedings were sent to court. The state and society place their hopes on the correction and social rehabilitation of juvenile offenders on probation bodies and juvenile probation centers [1].

The opening of juvenile probation centers can be considered as a significant step towards the establishment of juvenile justice. Today, there are 14 juvenile probation centers within the structure of the Probation Center of the Ministry of Justice of Ukraine, where according to the law, probation measures are applied to persons aged 14 to 18, considering the age and psychological characteristics of juveniles. According to official data, as of March 1, 2019, 1,004 juveniles were registered with the authorized bodies for probation: 970 – released from serving a probation sentence; 34 – convicted to public works (including administrative penalties) [2].

In order to properly fulfill Ukraine's international obligations in providing children with special care and assistance from the state, implementation of the Constitution of Ukraine, as well as from the point of the level of juvenile delinquency, there is a need to develop state policy to protect children's rights who are in conflict with the law. There is a need to implement juvenile justice in Ukraine, as a way of organizing the legal system, which creates a system of

bodies, institutions and organizations that administer justice in cases of offenses committed by juveniles.

Looking back in the history of the implementation of elements of juvenile justice in Ukraine, considering the fact that more than 100 years of experience in the emergence and development of juvenile justice in Europe and America, in 2011 Ukraine adopted the "Concept for the Development of Juvenile Justice" (hereinafter - the Concept) and approved an Action Plan for its implementation. This Concept is based on restorative, rehabilitation, and protective justice, which should promote the social adaptation and integration of juvenile offenders, and in the Action Plan for the implementation of the Concept, the first module is a personnel module (training of specialists in juvenile justice). Such specialists include juvenile judges; juvenile prosecutors; juvenile lawyers; juvenile police officers, investigators, social workers; probation officers for work with juveniles; employees of the penitentiary system for work with juveniles in closed educational institutions; coordinators and leaders of restorative justice programs; psychologists, psychiatrists, medical professionals who will work directly with juvenile offenders; educators, teachers who are in schools (colleges) of social rehabilitation. The Strategy for the Reform of the Judiciary and Related Legal Institutions for 2015–2020 (hereinafter - the Strategy) in sub-paragraph 5.11 indicates the need to “retrain and train penitentiary personnel to create a full-fledged modern probation service; providing technical base for the functioning of the probation service” [4].

In fact, the first real step towards the establishment of juvenile justice in Ukraine was the adoption in 2012 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, which contained a separate chapter №38 "Criminal proceedings against juveniles", which regulates criminal proceedings against juveniles, considering their age, intellectual, psychological and other features, lack of life experience, a certain limitation of general civil capacity and liability, etc. In addition, this chapter provides additional guarantees of the truth, protection of the rights and legitimate interests of juveniles, the preventive effect of justice.

In order to implement an inter-institutional platform for systematic discussion and resolution of juvenile justice issues, making agreed decisions that meet the interests of a child, the Cabinet of Ministers of Ukraine establishes a temporary advisory body in 2017- the Interdepartmental Coordination Council for Juvenile Justice [5].

In 2018, the concept of the Law "On Justice for Children" was approved and later presented its draft, which, according to the authors, should create conditions for the organization and effective functioning of the justice system for children and become a legal basis for crime prevention in the environment, justice for children who are in conflict with the law, considering the age peculiarities of their development, social rehabilitation of children who are in conflict with the law and bring domestic juvenile justice as close as possible to international standards.

In order to introduce effective mechanisms in the justice system for juveniles, aimed at strengthening the responsibility of the state and society for their development, increasing the level of social and legal protection, reducing crime, as well as correction and social rehabilitation of juveniles who are in conflict with the law, by the Order of Cabinet of Ministers approved the National Strategy for Reforming the Justice System for Children by 2023 dated December 18, 2018 № 1027-p[7], and on November 27, 2019 approved the Action Plan for the implementation of the National Strategy, which states:

- improvement of the system of training, advanced training of specialists involved in the implementation of prevention and correction programs, monitoring of their effectiveness, assessment of the risks of committing offenses by children;

- ensuring the judges' specialization of dealing with administrative offenses involving juvenile sand other professionals of the justice system for children (prosecutors, lawyers, social workers, teachers, psychologists, police officers, probation authorities, etc.) considering the requirements of international standards in the training relevant specialists;

- increasing the professional potential of employees of the social and psychological service of penitentiary institutions, probation

bodies to ensure the resocialization of juvenile convicts by developing and implementing appropriate training programs [8].

An important aspect in the process of reforming justice for children, namely in the implementation of juvenile justice, as we can see, is the training of personnel to work with juveniles who are in conflict with the law.

Conclusions. The professional activity of future juvenile probation officers aims to ensure the implementation of state policy in the field of juvenile justice through the implementation of its tasks and functions, as well as contributes to public safety by correcting juvenile convicts. However, considering the age and psychological characteristics of juveniles who are in conflict with the law, probation bodies (juvenile probation centers) should have personnel with appropriate knowledge and skills to work with this category of offenders. Considering juveniles' age, socio-psychological, psychophysical and other features of their development belong to the vulnerable category of citizens, and therefore require a special approach in criminal proceedings, sentencing and execution, as well as in conducting social and educational activities with them.

Accordingly, probation officers should establish an effective system for the rehabilitation of juvenile offenders in order to rehabilitate and re-socialize them. The main direction in the training of specialists to work with juvenile offenders is the acquisition of competencies in social and educational work. Today, the ideas of social and educational work and social rehabilitation reflect the purpose of punishing juvenile offenders.

Thus, the implementation of juvenile justice as an element of state policy in the field of protection of the rights of children in conflict with the law requires special training for social and educational work for future probation officers.

References

1. *Unified Report on Criminal Statistics*: Criminal offenses by state Statistical information of the Prosecutor General's Office of Ukraine, available at: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113898&libid=100820&c=edit&_c=fo# (last accessed 14.05.2020).

2. *Certificate on the Number of Juveniles Registered with the Authorized Bodies of Probation*, available at: http://www.probation.gov.ua/?page_id=153 (last accessed 14.05.2020).

3. Ukraine (2011), *On the Plan Approval of the Measures on Implementation of the Concept of Development of Criminal Justice Concerning Juveniles in Ukraine*: Law of Ukraine, Cabinet of Ministers of Ukraine dated October 12, 2011 № 1039-p., available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1039-2011-%D1%80> (last accessed 14.05.2020).

4. Ukraine (2015), *Strategy for Reforming the Judiciary and Related Legal Institutions for 2015–2020*: Approved by the Decree of the President of Ukraine dated May 20, 2015 № 276/2015, available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/276/2015> (last accessed 25.03.2018).

5. Ukraine (2017), *On the Establishment of the Interdepartmental Coordination Council for Juvenile Justice*: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated May 24, 2017 № 357, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/357-2017-%D0%BF> (last accessed 14.05.2020).

6. Ukraine (2018), *On approval of the National Strategy for Reforming the Justice System for Children by 2023 dated December 18, 2018 № 1027-p.*, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1027-2018-%D1%80>.

7. Ukraine (2019), *On approval of the Action Plan for the Implementation of the National Strategy for Reforming the Justice System for Children by 2023*: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated November 27, 2019 № 1335-p., available at: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-planu-zahodiv-z-a1335r> (last accessed 14.05.2020).

8. Ukraine (2015), „On Probation”, *Verkhovna Rada of Ukraine* dated February 05, № 160-VIII, № 13, Art. 93.

Шпортюк О. М., Шмельова Р. І.,

ОРГАНІЗАЦІЯ СПЕЦІАЛЬНОЇ ПІДГОТОВКИ ПЕРСОНАЛУ ПРОБАЦІЇ ДЛЯ РОБОТИ З НЕПОВНОЛІТНИМИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ВПРОВАДЖЕННЯ ЮВЕНАЛЬНОЇ ІЮСТИЦІЇ В УКРАЇНІ

У статті аргументовано необхідність розроблення державної політики у сфері захисту прав дітей, які потрапили в конфлікт із законом у частині забезпечення дітям особливого піклування та допомоги з боку держави, з огляду на міжнародні зобов'язання, вимоги Конституції та рівень дитячої злочинності. Обґрунтовано важливість впровадження ювенальної юстиції як ефективного соціального механізму, що дає змогу відновити фізичний, психологічний та соціальний статус неповнолітніх, які потрапили в конфлікт із законом.

Висвітлено аспекти впровадження ювенальної юстиції у вітчизняному законодавчому просторі, розкрито завдання, що стоять перед майбутніми офіцерами органу пробачії, які працюватимуть з неповнолітніми, що визначені вимогами міжнародних стандартів, вітчизняного законодавства та віковими особливостями цієї категорії клієнтів пробачії. Встановлено, що для досягнення цілей пробачії персонал повинен володіти не лише ґрунтовними юридичними знаннями, а вміти професійно здійснювати саме соціально-виховну роботу, впроваджувати ефективні соціально-виховні технології щодо неповнолітніх, використовувати нові методики та програми з метою успішної корекції соціальної поведінки неповнолітнього злочинця, застосовувати нові інструменти та методики з метою визначення ризиків скоєння злочинів.

У статті зазначено, що в органах пробачії, а саме в центрах ювенальної пробачії повинен працювати персонал, який володіє відповідними знаннями та навиками роботи щодо неповнолітніх, які вчинили правопорушення, з урахуванням вікових, соціально-психологічних, психофізичних та інших особливостей їх розвитку. Основним напрямком у підготовці фахівців для роботи з неповнолітніми порушниками закону є набуття компетентностей з соціально-виховної роботи. У статті встановлено, що впровадження ювенальної юстиції як елементу державної політики у сфері захисту прав дітей, які потрапили в конфлікт із законом, вимагає забезпечення спеціальної підготовки до соціально-виховної роботи для майбутніх офіцерів органу пробачії.

Ключові слова: офіцери органу пробачії, професійна підготовка, ювенальна юстиція, неповнолітні, соціально-виховна робота.

Список використаних джерел

1. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі: статистична інформація Генеральної прокуратури України. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113898&libid=100820&c=edit&_c=fo# (дата звернення 14.05.2020).

2. Довідка про чисельність неповнолітніх осіб, які знаходяться на обліку уповноважених органів з питань пробачії. URL: http://www.probation.gov.ua/?page_id=153 (дата звернення 14.05.2020).

3. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні: розпорядження від 12 жовтня 2011 р. № 1039-р. / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1039-2011-%D1%80> (дата звернення 14.05.2020).

4. Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки: затв. Указом Президента України від 20.05.2015 р. № 276/2015. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/276/2015> (дата звернення 25.03.2018).

5. Про утворення Міжвідомчої координаційної ради з питань правосуддя щодо неповнолітніх: постанова Кабінету Міністрів від 24 тра-

вня 2017 р. № 357. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/357-2017-%D0%BF> (дата звернення 14.05.2020).

6. Про схвалення Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року від 18 грудня 2018 р. № 1027-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1027-2018-%D1%80>.

7. Про затвердження плану заходів з реалізації Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 листопада 2019 р. № 1335-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-planu-zahodiv-z-a1335r> (дата звернення 14.05.2020).

8. Про Пробацію: Закон України від 05.02.2015 р. № 160-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 93.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК СІВЕРЩИНИ.
СЕРІЯ: ОСВІТА. СОЦІАЛЬНІ
ТА ПОВЕДІНКОВІ НАУКИ**

**НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
№ 1 (4)**

Відповідальні за випуск

Гончаренко О. Г.,

Аніщенко В. О.

Коректор

Сила Л. М.

Комп'ютерна верстка і макетування

Олефіренко В. М.

За достовірність інформації в статтях
відповідальність несуть автори публікацій.

Підписано до друку 21.07.2020 р. Формат 60×84/16.
Друк різнографія. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 9,42.
Тираж 100 пр. Зам. № 38/20.

Редакційно-видавнича група Академії Державної пенітенціарної служби
14000, м. Чернігів, вул. Гонча, 34.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 5378 від 06.07.2017 р.